

GÖBEKLİTEPE'DEKİ C VE H SEMBOLİZMİ ÜZERİNE BİR KURGU DENEMESİ*

Ömer UZUNEL**

Özet

Geçtiğimiz on yıllarda arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkartılan veriler, tarihsel süreçle ilişkin düşüncelerde büyük değişimlere neden olmuştur. Bu kapsamda özellikle Göbeklitepe, Karahantepe, Marmaray, Beşiktaş ve benzeri erken dönem kazıları insanlık tarihi için hiç beklenmedik yeni sonuçlar ortaya koymuştur. Hiç şüphesiz Göbeklitepe, yoğun sembolik anlatımı ile diğer alanlardan çok daha ayrıcalıklı bir öneme sahiptir.

Yazının henüz kullanılmadığı, madeni araçların bilinmediği bir zaman diliminde son derece muazzam bir intizamda inşa edilmiş yapılar ve buradaki yoğun sembolizm Göbeklitepe'ye ilgiyi arttırmış ve Göbeklitepe, uzman ya da amatör hemen herkesin konuya dair fikir sunduğu bir yer haline gelmiştir. Burada, konuyla doğrudan bağlantılı olmayan araştırmacılar, özellikle MÖ III. bin ve sonrasında, başta Mezopotamya olmak üzere çevre coğrafyalarda ortaya çıkan ve Göbeklitepe'deki sembollerle benzerlik gösteren örnekler üzerinden hareketle bir ilişkiyi ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu çalışmada J. Cauvin'in *Neolitikleşme* kuramı başta olmak üzere, daha önce bilimsel tartışmaya sunduğumuz *Düalist Pagan Sembolizmi*'nin ortaya koymuş olduğu perspektif ile Göbeklitepe sembolizmi üzerine bir kurgu denemesi yapılacaktır. Çalışma okuyucularına arkeoloji, dilbilim ve dinler tarihinin kesişim noktasında yeni bir pencere açmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Göbeklitepe, Hititler, Luvi Hiyeroglifi, Sembolizm, Yazı.

A FICTION ESSAY ON THE C AND H SYMBOLISM IN GÖBEKLİTEPE

Abstract

The data that has become known in recent archaeological excavations have dramatically changed how we consider the historical process. In particular, Göbeklitepe, Karahantepe, Marmaray, Beşiktaş and similar early excavations are coming to the foreground with their unexpected results. Göbeklitepe is distinguished from the other areas by its intense symbolic expression.

At a time when no writing and no metal tools were known, the structures were built in enormous order. The intense symbolism here increased the interest in Göbeklitepe, and Göbeklitepe became a place where almost everyone, whether expert or no expert, was interested and had a conception. Here, researchers who are not directly related to the subject try to reveal a relationship based on the examples that appeared in the surrounding geographies,

* Bu çalışmayı, analoginin tüm inceliklerini öğretilip, birbirinden bağımsız gibi görünen konular arasında ilişkiler kurmamı sağlayan Prof. Dr. Fahri Işık hocama ve Filoloji'yi sevdirip bu konuda önümde çok büyük bir yol açan Prof. Dr. Recai Tekoğlu hocama ithaf ediyorum.

** Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, e-posta: omeruzunel@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8159-8902

especially in Mesopotamia, especially in the third millennium and after, and those show similarities with the symbols in Göbeklitepe.

A fiction test is made on Göbeklitepe symbolism with the perspective of the *Dualist Pagan Symbolism* that we have published before, especially the *Neolithization* theory of J. Cauvin. On the one hand, the formal similarities are revealed with the fiction in question. The study aims to open a new perspective for the reader at the intersection of archeology, linguistics and religious history.

Keywords: Göbeklitepe, Hittite, Luwian Hieroglyph, Symbolism, Writing.

Giriş

İnsanoğlunun tarihsel serüveninde çok önemli kırılma noktaları olmuştur. Başta sayacağımız avcı toplayıcılıktan yerleşik hayata geçiş, yazının icadı, felsefe, sanayi devrimi gibi birçok dönüşüm modern medeniyetin inşa edilmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Her ne kadar uzmanlık alanlarına göre söz konusu dönüşümlerin önemi farklı sıralanacak olsa da özellikle bir tanesi günümüz dünyası için ayrı bir yere sahiptir: Yazı.

MÖ 3000 civarında Mezopotamya'ya dışardan gelmiş olan Sümerler tarafından yazının ilk kez kullanılmaya başlandığı kabul edilmektedir¹. Yaklaşık olarak 5000 yıldır insan yaşamında olan yazı yine genel olarak kabul edildiği şekilde resimden ortaya çıkmıştır. Aradan geçen binlerce yıl sonrasında insanoğlu belki de bir döngüyü tamamlarcasına yine resim yazısına dönmektedir: *Emoji*

Göbeklitepe ortaya çıkarıldığı günden itibaren bilim dünyasını şaşırtmış ve şaşırtmaya devam etmektedir². Paleolitik Çağ'dan Neolitik Dönem'e geçiş

¹ D. S. Bessarat, "The Earliest Precursor of Writing", *Scientific American*, 238/6 (1978), s. 50-59; M. Gross, "The evolution of writing", *Current Biology*, 22/4 (2012), s. 981.

² K. Schmidt, "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations", *Paléorient*, 26/1 (2000), s. 45-54; J. Petters vd., "Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment", *Anthropozoologica*, 39/1 (2004), s. 179-218; K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007; En Eski Tapınağı Yapanlar E. B. Banning, "So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East", *Current Anthropology*, 52/5, (2011), s. 619-659; K. Schmidt, "Göbekli Tepe: A Neolithic Site in Southeastern Anatolia", S. R. Steadman vd. (eds.), *Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Oxford 2011, s. 918-933; K. Schmidt, "Adler und Schlange: Großbilder des Göbekli Tepe und ihre Rezeption", *Der Anschnitt Anatolian Metal*, 6 (2013), s. 145 – 152; L. Clare, "Göbekli Tepe'den Son Gelişmeler", *Aktüel Arkeoloji*, 46 (2015), s. 78-83; M. B. Sweatman vd., Decoding Göbekli Tepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1, (2017), s. 233-250; T. Zimmermann, "Ein Untergang im Morgenland? – Göbeklitepe als Fallstudie für die Vollendung und das Verlöschen einer späteiszeitlichen Jäger- und Sammlerkultur", *The Journal of the Oswald Spengler Society*, 3 (2020),

sürecini ifade eden Göbeklitepe hem mimarisi hem de özellikle sembolik anlatımı ile tarihöncesi döneme karşı olan bakış açımızı değiştirmek zorunda bırakmıştır. Her ne kadar araştırmacıların Göbeklitepe'deki yapılarla ilgili olarak bunların bir tapınak olup olmadığı noktasında şüpheleri olsa da burada tasvir edilen sembolizmin dinsel muhtevası göz ardı edilemez³. Göbeklitepe'nin önemi Childe'nin kurgulamış olduğu sistemi bir nevi yıkmış olması ile yakından ilişkilidir. Childe, insanlık tarihini Marksist bir bakış açısı ile değerlendirmekte ve üretim biçimlerinin burada belirleyici olduğunu düşünmektedir⁴. Bu süreç içerisinde, din, MÖ 3000'li yıllarda Mezopotamya'da tapınak merkezli olan ilk şehir devletlerinin ortaya çıkması ile ilişkilendirilmek istenmiştir. Göbeklitepe işte söz konusu bu algıyı nispeten yıkmış ve avcı-toplayıcıların, daha yerleşik hayata geçilmediği bir evrede dahi dinsel düşünceye sahip olduklarını ortaya koymuştur. Avcı – toplayıcıların oldukça primitif bir yaşam sürdüğünü düşünen araştırmacılar için bu durum çok çarpıcı olmuş, doğal olarak tepkileri de beraberinde getirmiştir. Ancak son yıllarda bölgede yoğunlaşan kazılar ile ortaya çıkarılan diğer yerleşim yerleri Göbeklitepe'deki bu durumu doğrulamaktadır.

Göbeklitepe'nin söz konusu dinsel muhtevası, belki de insanoğlunun ilk yazı deneyimlerine de ev sahipliği yapmış olması ile farklı bir yöne evrilecektir. Bu ilk bakışta çok büyük bir iddia olarak görülebilir. Özellikle Göbeklitepe'deki semboller ile ilişkilendireceğimiz Luvi hiyeroglifi ile arasındaki yaklaşık 7000-8000 yıllık boşluk bu iddiayı daha da şüpheli hale getirmektedir. Aradan geçen uzun zaman diliminde izlerin şimdilik var olmaması sorunludur. Ancak bu çalışmanın temel amaçlarından biri, bilimin yerleşik kabullerinin sorgulanmaya açılmasıdır, zira bu sorgu ve şüpheler olmadan bilimin dinden bir farkı kalmayacağı aşikardır. Burada ortaya konulacak olan veriler bir sonuç değil bir başlangıçtır. Geçmişe dair verilerin, tekrar eleştirel bir süzgeçten geçirilmesi ve entelektüel bir birikimden ziyade günümüz dünyasının inşasında işlevsel olarak kullanılması öncelikli hedefler arasında olmalıdır. Bunun aksine, söz ettiğimiz gibi entelektüel bir araç olarak değerlendirildiğinde Childe'nin ifadesi ile 'posta pulu koleksiyonculuğundan' öteye geçmeyecektir.

Başlıktan da anlaşılacağı üzere bu çalışma tümüyle bir kurgu denemesidir. Kazılardan elde edilen veriler ve araştırmacılar tarafından ortaya koyulan yorumlar ışığında, Göbeklitepe'deki C ve H sembolleri ile bunlarla

s. 7-25; L. Clare, "Göbekli Tepe, Turkey A brief summary of research at a new World Heritage Site (2015–2019)", *e-Forschungsberichte*, 2 (2020), s. 81-88.

³ Söz konusu dinsel yapı ile ilgili olarak atalar kültü, şamanizm, ölü kültü gibi düşünceler öne çıkmaktadır. Paleolitik Dönem'in inanç yapısı ile ilgili olarak genel görüş bu konular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Schmidt 2007, s. 241 vd., 273; J. Droogan, *Religion Material Culture and Archaeology*, London 2012, s. 35.

⁴ G. Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, çev. Mete Tunçay–Alaeddin Şenel, İstanbul 2018.

ilişkili diğer örnekler bir örüntü oluşturacak şekilde ele alınmaktadır. Kurgunun ne ölçüde kabul edilebilir olduğu, örüntüdeki örneklerin ilişkisi ile doğru orantılı olup, yeni ortaya çıkan arkeolojik verilerin söz konusu örüntüyü ne derecede destekleyip desteklemeyeceği ile ilgilidir.

1. Göbeklitepe

Göbeklitepe, antik Mezopotamya'nın kuzeyinde, Anadolu'nun güneydoğusunda, verimli hilalin kuzey uzantısını oluşturan yukarı Fırat Vadisi bölgesinde bulunan Çanak Çömlek Öncesi (PPNA-B) Neolitik bir merkezdir. 10. binyılın ortasından 9. binyılın sonuna kadar, bölgede yaşayan geç avcı-toplayıcı grupların bir buluşma ve toplanma yeri ve ritüel merkezi olarak yorumlanabilir⁵.

Bölgede ilk araştırmalar 1963 yılında Halet Çambel ve Robert Braidwood liderliğindeki İstanbul ve Chicago Üniversiteleri tarafından yapılmış ve arkeolojik bir alan olarak kayıt altına alınmıştır⁶. 1994 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü adına K. Schmidt tarafından yürütülen ilk kazılarda, bölgede çok eski bir megalitik alan olduğu tespit edilmiştir⁷.

Göbeklitepe'de yapılan araştırmalar, 3 farklı kültür katmanının bulunduğunu ortaya koymuştur. Bunlardan III. ve II. katmanlar en erken evreyi temsil ederken I. tabaka günümüz tabakasını oluşturmaktadır. II. evre sonrasında tüm alan bilinçli bir şekilde gömülerek kapatılmıştır⁸.

III. tabaka, eldeki veriler ışığında, Göbeklitepe'nin en yoğun yapı kalıntılarının olduğu zaman dilimini temsil etmektedir. Bu dönemde dairesel planlı yapılar inşa edilmiş ve içlerine farklı boyutlarda olan 'T' biçimli dikilitaşlar yerleştirilmiştir. Bu dikmelerin üzerinde alçak ve yüksek kabartma şeklinde işlenmiş başta hayvan figürleri olmak üzere soyut ve somut tasvirler yer almaktadır⁹.

II. tabaka, bir önceki döneme göre daha küçük dörtgen yapıların inşa edilmiş olduğu bir zamanı ifade etmektedir. Bu dönemde dikilitaş geleneği

⁵ K. Schmidt – Ç. Schmidt, "Like a Carpet of Snakes – Towards an Iconography of the PPN in Upper Mesopotamia", Bill Finlayson and Cheryl Makarewicz (ed.), *Settlement, Survey, and Stone Essays on Near Eastern Prehistory in Honour of Gary Rollefson*, Berlin 2014, s. 73.

⁶ P. Benedict, "Göbekli Tepe Ziyareti/Ziyaret (Karaharabe)", Halet Çambel vd. (ed.), *Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, İstanbul 1980, s. 137.

⁷ K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007.

⁸ Schmidt 2007.

⁹ Schmidt 2007, s. 114-214.

devam etmektedir, ancak hem boyut olarak küçülmüş hem de sayısal olarak azalmıştır¹⁰.

Çalışmamıza konu edeceğimiz semboller III. tabakada yer almaktadır. Bu tabaka yaklaşık olarak MÖ 10. ve 9. bine tarihlendirilmektedir¹¹. Göbeklitepe, başta bu tabakadaki sembolizm olmak üzere farklı açılardan birçok araştırmacı tarafından ele alınıp çalışılmıştır. Sembolizm üzerine yapılan araştırmalardaki¹² temel sorun, buradaki sembol dilinin hem kendi döneminde hem de daha sonraki süreçte tam olarak izlenemiyor oluşudur. Özellikle son yıllarda 'Taş Tepeler Projesi' ile bölgede çok sayıda araştırma projesi başlatılmış ancak Göbeklitepe'deki yoğun sembolik anlatım tüm yönleriyle henüz ortaya konulmuş değildir.

Göbeklitepe birçok farklı yönden önemli argümanlar ortaya koyan bir yer olsa da burada özellikle öne çıkan konu, dinin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğudur¹³. Hemen hemen aynı dönemi temsil eden Eriha, Ayn Gazal, Nahal Hemar gibi yerleşim yerlerinde elde edilen somut kalıntılar, bu dönem halkının kültürel ritüellere ve uygulamalara karşı büyük ilgi gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Burada dikkat çekici olan ise, aralarındaki mesafeye uygun olarak ortak bir inanç sistemini paylaşıyor gibi görünmekte olmalarıdır¹⁴. Çalışmanın, bağlamı içerisinde Göbeklitepe'nin 'dinsel' yönü konunun anlaşılması açısından oldukça kritik öneme sahip olduğundan bu konuyu daha derin bir şekilde ele almak gerekmektedir.

1.1. Göbeklitepe ve Din

İnsan zihninin doğada maruz kaldığı güçlere bağlı olarak, karşılaştırılabilir tanrısal yönler tasarlaması şaşırtıcı değildir¹⁵. Bu beklendik bir durum olmalıdır zira bugün bile bilimsel meraktan uzak topluluklar doğanın

¹⁰ Schmidt 2007, s. 257-269.

¹¹ Schmidt vd. 2014, s. 73.

¹² K. Schmidt, "Adler und Schlange: „Großbilder“ des Göbekli Tepe und ihre Rezeption Der Anschnitt, *Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, s. 145 – 152; G. Magli, "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", *Nexus Network Journal*, 18/2, (2013), s. 337-346; Schmidt vd. 2014; M. B. Sweatman, Dimitrios Tsikritsis, Decoding Göbeklitepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1, (2017), s. 233-250; A. Lorenzis, V. Orofino, "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey" *Archaeological Discovery*, 3/1, (2015), s.40-50; H. B. Schatz, "The God Table: A New Origins Theory of Religion and Civilization", *Archaeological Discovery*, 10, (2022), s. 215-261.

¹³ R. Hachmann, "Die Befestigungen des akeramischen Jericho", *Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 25, (1994), s. 73.

¹⁴ Schmidt 2007, s. 45 vd. Benzer bir argüman için bkz.: P. F. Biehl, "Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic And Khalcolithic from South-Eastern Europe", *Journal of European Archaeology*, 4 (1996), s. 155.

¹⁵ J. Yakar, Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art More than just Fanciful Aesthetic Designs?", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2016, s. 166.

anlaşılması noktasında benzer bir tavır sergilemektedir. Her ne kadar Childe sonrası süreçte, özellikle ideolojik bir çerçevede din ile ilgili konular araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiş olsa da, günümüzde Neolitik teriminin bir bütün olarak teknolojik, ekonomik, sosyal ve hatta ideolojik yönleri kapsadığı genel olarak kabul edilmektedir¹⁶.

Herhangi bir dönemde dinsel bir düşüncenin var olup olmadığı ile ilgili sorulara yanıt olarak temel bazı unsurlar öne çıkmaktadır. Bunlardan başlıca olanları liturji¹⁷, bir rahip sınıfı semboller ve mimari düzenlemelerdir. Göbeklitepe bölgesinde yazımsal veriler mevcut değildir ve dolayısıyla bu, liturjik malzemenin kendisinden yoksun olduğumuz anlamına gelmektedir. Liturjik malzemenin eksikliği ise dinsel yapının içeriğinin anlaşılması noktasında sorunları beraberinde getirir. Göbeklitepe’de bir rahip sınıfının varlığında dair herhangi bir veri elde edilebilmiş değildir. Buradaki yapıların tapınak olarak yorumlanmasında temel sorunlardan biri de söz konusu veri eksikliğidir. Liturjik malzeme ve rahipler sınıfı olmadan dinsel bir yapıyı tanımlamak, onu tapınak şeklinde ifade etmek oldukça zordur. Bu durumda elimizde kalan tek malzeme sembol dünyasıdır.

En erken çağlardan itibaren semboller ile birçok farklı yerde karşılaşabilmekteyiz. Bu bir mağara duvarı, mühür, takı veya silah olabilmektedir. Konumuz bağlamında sembollerin kullanımı ile ilgili soru önemli bir çıkış noktası olacaktır. Buna göre en erken çağlardan itibaren karşılaşılan semboller salt dekoratif ve estetik birer süs işlevi için mi yapıldılar, yoksa çarpıcı bir anlamları ve vermek istediği mesajları mı vardı?¹⁸

¹⁶ Clemens Lichter, “Neolithic Stamps and the Neolithization Process A Fresh Look at an Old Issue”, Krauß, Raiko (Ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, Istanbul 2011 s. 40.

¹⁷ Liturji, Yunanca ‘liturgia’ kelimesinden gelip ayin, ibadet anlamlarına gelmektedir. Genel olarak Hıristiyan Eukharist (Ökarist) ayini için kullanılan kelime diğer ayinleri de ifade etmektedir. Liturji asıl itibarıyla Eukharis, Vaftiz, Çarmıha Gerilme gibi ayinlerin yazılı metinleridir. Örneğin İstanbul’da biri Ioannes Chrysostomos diğeri ise Basileios’a ait olmak üzere iki adet Eukharist liturjisi vardır ve bunlar on dokuz duadan oluşmaktadırlar. Bu ayinlerde kullanılan ekmek, şarap, su, mum, tuz, yağ, ikona, tütsü, vaftiz teknesi, altar, din adamlarının giysileri, vaftiz elbiseleri gibi objeler liturjik malzeme olarak kabul edilmektedir. Bkz.: M. Acara, “Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15/1 (1998), 183-201. Buradan hareketle dinsel yönü bu kadar yoğun olan Göbeklitepe’de bulunan arkeolojik veriler muhtemelen liturjik malzemelerdir. Ancak elimizde ayinlerin nasıl gerçekleştirildiği ile ilgili yazımsal bir veri olmadığından söz konusu malzemelerin muhteviyatını belirlemek mümkün değildir. Dolayısıyla Göbeklitepe buluntularını liturjik bir başlıkta değerlendirmek mevcut veriler ışığında zordur.

¹⁸ Biehl 1996, s. 153.

Biehl'in, yazının olmadığı dönemlerde yapılan figürünler üzerindeki süslemenin bir estetik ekspresyon yanında iletişim sistemine ilişkin önemli ve potansiyel olarak şaşırtıcı bilgiler sağlayabileceğini iddia ettiği makalesi oldukça önemli olup, çalışmamızın sonuçları açısından da doğrulanmaktadır¹⁹. Biehl'in bu görüşünü kabul etmek ile beraber, bunu daha da genişletilebileceği kanaatindeyiz. Söz konusu sembolizmi sadece figürünler üzerinden değerlendirmek, bir iletişim aracı olarak kullanımlarını anlama noktasında eksik kalacaktır.

Bu bakış açısı, Paleolitik'ten Neolitik Dönem'e geçiş evresindeki Göbeklitepe insanının imgelem dünyasına ait farklı sonuçları gözleme çabasına yarar sağlayacaktır. Göbeklitepe'deki sembolizm her ne kadar estetik bir değer ifade ediyor olsa da özellikle erken dönem olması nedeniyle 'dinsel' yönüne şüpheyle yaklaşılmaktadır. Bu şüphelerin bir adım ötesi, çalışmanın konusu olarak mevzubahis sembolizmin bir iletişim aracı olarak kullanılmış olabileceğine dair iddiaya getirilebilecek eleştirilerdir²⁰.

Göbeklitepe'nin zamansal konumu insan topluluklarının en geç Üst Paleolitik Dönem'den itibaren, belki de daha önce, dini bir organizasyona sahip olduklarına işaret etmektedir²¹. Dolayısıyla, Göbeklitepe bir ilk veya başlangıç değil, aksine bir sonuç olmalıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Göbeklitepe yeni bir yaratımdan daha çok, karşımıza oldukça eski bir gelişimin ürünü olarak çıkmaktadır. Yazı öncesi toplumlarda bu konuda inandırıcı bir delil bulmak veya içeriği anlayabilmek çok zor olsa da mitlerin ve mitsel motiflerin çok eskiye dayandığını düşünmemek için hiçbir neden yoktur²². MÖ III. binde yazının ortaya çıkışıyla beraber Gilgameş Destanı'nın mutlaka oldukça uzun bir zaman çizgisine yayılan tarihsel bir arka planı olmalıydı. Bu anlamda geçmişin taşan şahitleriyle geriye bakmak, belki de Eski Doğu'nun bazı mitolojik öykülerinin çok ama çok geriye doğru uzanan izlerini bulmamıza yardımcı olabilir²³.

Konuyu her araştırmacı kendi bilimsel çerçevesi ile değerlendirmektedir. Yapılara tapınak denilip denilemeyeceği hala tartışılan bir konudur. Göbeklitepe'de var olan fenomeni nasıl – atalar kültü, animizm, şamanizm vb. – kabul edecek olursak olalım en nihayetinde dinsel bir alana temas etmiş olacağız. Bu konu çalışmamız açısından kritik önemde olup aşağıda ele alacağımız tüm semboller bu dinsel bağlamda değerlendirilmelidir.

¹⁹ Biehl 1996, s. 171.

²⁰ Aşağıda da değineceğimiz üzere Schmidt'in söz konusu sembolizmi hiyeroglifler ile ilişkilendirmeye çalışması oldukça değerlidir. Bkz.: Schmidt 2007, 246 vd.

²¹ Schmidt 2007, s. 270 vd.

²² Schmidt 2007, s. 271.

²³ Schmidt 2007, s. 235.

Jakar'a göre Prehistorik dönemlerden günümüze kadar insanoğlu tarafından oluşturulan sembolik dilin kimi örnekleri ile doğada kolayca karşılaşılabiliyor oluşumuz – dişi, erkek, el, ayak, güneş, ay vb. – söz konusu sembollerin neyi ifade ettiğinin anlaşılmasında bir sorun teşkil etmemektedir. Tüm bu doğal sembollere ek olarak, esrarengiz çizimler, aynı zamanda insanlık tarihi boyunca süregelmektedir. İkinci gruba giren semboller ile hayatın doğal akışı içerisinde karşılaşılmıyor oluşu, sözü edilen sembollerin dinle ilgili ritüel sembolizmine ve şamanlar tarafından kullanılan köklü anlamsal işaretler repertuarına ait olabileceğini akla getirmektedir²⁴. Dolayısıyla Göbeklitepe'deki hem soyut – C, H vb. şekiller – hem somut sembollerin birlikte yoğun olarak kullanılması, burasının dinsel bir içerik taşıdığına şüphe bırakmamaktadır.

2. Yazı nedir?

Göbeklitepe'deki sembolizmin bir iletişim aracı, daha da açık ifade edilecek olursa bir yazı olup olmadığı hususu ile ilgili olarak, öncelikle yazının ne olduğunu tanımlamak gerekmektedir. Yazı, bir düşüncenin belirlenmiş işaretler ile ifade edilmesidir²⁵. Bu tanım oldukça önemlidir; zira bir başka tanıma göre, ağızdan çıkan seslerin, herhangi bir başka iletişim aracı olmaksızın gözle görülebilir işaretler şeklinde biçimlendirilerek kaydedilmesini sağlayan araçtır²⁶. İkinci tanım üzerinden yola çıkıldığında, günümüz yazısının kökenini oluşturan hiyeroglif yazılar yok sayılacak, dolayısıyla çalışmada ortaya konulacak verilerde, tümüyle boşa çıkacaktır. Oysaki ilk tanım kısa ve öz bir biçimde hiyeroglif, hece ya da alfabe ne olursa olsun düşüncüyü ifade etmektedir. Bu tanıma göre önemli olan, soyut ya da somut herhangi bir düşünsel imgenin ortak bir karar ile belirlenmiş işaretler ile ifade edilmesidir²⁷.

Göbeklitepe'deki sembollerin bir yazı olarak değerlendirilmesi noktasında; Yazıyı bir kayıt sistemi olarak kabul edecek olursak bilinen en eski yazı Tell Mureybet'te karşımıza çıkmaktadır. Tell Mureybet'in III. tabakasına ait olan söz konusu sistem 9300-8600 arasına tarihlendirilmektedir²⁸ ve bu zaman dilimi hemen hemen Göbeklitepe ile aynı zamana denk gelmektedir. Bu örnek,

²⁴ Yakar 2005, s. 112.

²⁵ TDK

²⁶ S. Hırçın, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişmesi Çözümü*, İstanbul 2000, s. 1.

²⁷ Bu konuya dair güzel bir örnek Orta Çağ Hıristiyan ikonografisi hakkında Clairvaux'lu Bernard'ın görüşleridir. Orta Çağ'da yaşayan halkın büyük çoğunluğu okuma – yazma bilmediği için Hıristiyan anlatısına ait öyküleri heykel ya da resimlere bakarak öğrenmekteydiler. Figürleri, bir metin okur gibi okuyup, çözümlemekteydiler. Bkz.: Bernard of Clairvaux, *Apologia ad Guillelmum Abbatem*. Clairvaux'lu Bernard'ın görüşleri aslında Göbeklitepe için de geçerlidir. Dolayısıyla hem Göbeklitepe'de hem de Orta Çağ'da yaşayan bir kişi için ortada bir anlatı ve buna dair resimler vardı. Aradaki zamansal farka rağmen değişen pek bir şey yoktur.

²⁸ W. Senner, *The Origin of Writing*, Nebraska 1991, 29 vd.

Göbeklitepe sembollerinin bir yazı olarak ele alınabileceğine dair çok önemli bir bakış açısı vermektedir.

Tell Mureybet, Göbeklitepe, Nevalı Çori ve diğer arkeolojik alanlarda elde edilen veriler, MÖ 10. ve 9. binde Fırat ve Dicle arasındaki geniş alanda tanınan bir sembol sisteminin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Bunların kapsadığı anlamlar henüz bilinmemekte, ancak bu işaretlerin, eski dönem insanı tarafından kültürel bellek deposu için bir çeşit araç olarak kullanılmış olması muhtemel görünmektedir²⁹.

2.1. Hiyeroglif ve Çivi Yazısının Gramatik Yapısı

Göbeklitepe sembollerinin bir yazı olarak kabul edilip edilemeyeceği noktasında ilişki kurulacak olan yazı sistemlerinin içeriğinin anlaşılması önemlidir. İlişki kurulacak yazı sistemleri hiyeroglif ve çivi yazısıdır. Söz konusu yazılar yapısal olarak üç ana ögeden meydana gelmektedir: İdeogramlar, fonetik işaretler ve determinatifler. Burada, konumuz bağlamında ideogramlara ve dolaylı olarak da determinatiflere odaklanacağız.

İdeogramlar, canlı ya da cansız bir objeyi belirten işaretlerdir. Bu işaretlerin kelime olarak okunuşları dikkate alınmaz, sadece tanımladıkları eşyanın bilinen ve görünen anlamını ifade ederler. Sadece ideogramların kullanıldığı bir yazı sisteminde, bu dile karşı hakimiyeti olmayan bir kişi, ancak temel olarak anlatılmak istenen düşünceyi anlayabilir. Bu tip durumlarda söz konusu yazı sistemi, kelimenin okunuşundan ziyade yansıttığı düşünceye dikkat çekmektedir. Her ne kadar anlaşılması güç gibi görünse de fiil, somut bir nesne veya soyut bir kavram gibi farklı türde sözcükler kolaylıkla ifade edilebilmektedirler (Res. 1)³⁰.

Determinatifler, hiyeroglif ve çivi yazısında kelime sonuna yerleştirilen, kelime okunuşunda yer almayan ancak kelimenin neyi ifade ettiği ile ilgili bilgi veren işaretlerdir. Bu işaretlerle amaçlanan şey ise yazılışları aynı, lakin anlamları birbirinden farklı kelimelerdeki karışıklığın önüne geçmektir³¹ (Res. 2).

2.2. Göbeklitepe’de Yazının Varlığına Dair Olasılıklar

Hiyeroglif işaretleri ile Göbeklitepe sembollerinin sadece biçimsel benzerlikleri üzerinden yola çıkarak bölgede bir yazı formunun varlığından söz etmek çok toptancı bir yaklaşım olacaktır. Bu nedenle, Göbeklitepe’deki semboller ile binlerce yıl sonra ortaya çıkacak olan Hitit Hiyeroglif yazısı

²⁹ Schmidt 2007, s. 225.

³⁰ J. Friedrich, Kayıp Yazılar ve Diller, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul 2000, s. 21 vd.

³¹ Friedrich 2000, s. 28 vd.

arasında kurulacak olan bağlantı göz önünde bulundurulduğunda, konuya dilbilimsel bir yaklaşım geliştirmek önem arz etmektedir.

Sembollerin bir yazı olarak kabul edilmesi noktasında önemli bir husus da bunların birer fonetik değer taşıyıp taşımadığıdır: Göbeklitepe sembollerinin fonetik bir değeri var mıdır? Hatırlanacağı üzere yukarıda Yazı Nedir? başlığı altında iki tanıma yer vermiştik; Bunlardan ikincisi, yazıyı; ağızdan çıkan seslerin herhangi bir başka iletişim aracı olmaksızın gözle görülebilir işaretler şeklinde biçimlendirilerek kaydedilmesi şeklinde ifade etmekteydi. Söz konusu tanım her ne kadar yazıyı kısmen tanımlıyor olsa da özellikle erken dönemler için sorunludur.

Konuyu Göbeklitepe dışına çıkartarak doğrudan yazının ortaya çıktığı zaman dilimi üzerinden değerlendirelim. Yazının ilk emeklediği döneme bakıldığında fonetik yazının burada da bulunmadığı gerçeğiyle karşılaşmaktayız. Bu bir sorun değildir, zira en erken evrelerindeki çoğu yazı sistemi için bu durum geçerlidir. Birçok yazının erken evresi, öncelikle yalnızca dilbilgisi ve fonetik seslere ihtiyaç duymayan basit idari kayıtlar için kullanılmaktadır. Hem çivi yazısı hem de Mısır Hiyeroglifleri, dilbilgisi ve sözdizimsel kategorilerin çok kademeli bir şekilde eklenmesiyle yavaş bir gelişme göstermiştir. Cooper³² bunu şu şekilde açıklamaktadır:

Ön-çiviyazısında az miktarda fonetik yazı var gibi görünse de Ur'da MÖ 2800'den gelen arkaik tabletlere kadar, yani proto-çivi yazısının icadından dört yüzyıl sonrasına kadar Sümer dilbilgisi eklerinin kesin bir ifadesi yoktur. Bu dilbilgisi yokluğu, kullanımı idari hesaplarla sınırlı olduğundan ön-çivi yazısının faydasını bozmadı; bugün bile gramerin defterlerde çok az rolü var ya da hiç rolü yoktur. Sözdizimi de kıttı ya da yoktu [...]

Dilbilgisi eklerinin veya fonetik değerlerin yazılı olarak ifade edilmemesi erken dönem yazı sistemleri için oldukça yaygın bir durumdur ve idari kayıtlar için büyük oranda bu tip bir yazı kullanılmıştır³³. Döneme ait mühürler sadece piktografik semboller gösteriyor gibi görünse de bu durum, o zamanlar yazının, yazılı belgelerde daha fazla geliştirilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Bununla birlikte mühürler çoğunlukla semboliktir ve bu nedenle mühür baskılarında tam dilbilgisi cümleleri bulunmaz. Her halükarda, mühürler üzerindeki Anadolu hiyerogliflerinin en erken örneklerinde fonetik yazı için kanıt bulunmaması endişe verici bir durum değildir³⁴.

³² J. Cooper, "Babylonian Beginnings The Origin of the Cuneiform Writing System in Comparative Perspective", S.D. Houston (ed.), *The First Writing Script Invention as History and Process*, Cambridge 2004, 80 vd.

³³ J. J. Glassner, *The Invention of Cuneiform Writing in Sumer*, London 2003, s. 144-147.

³⁴ Waal 2013, s. 302.

Yazının erken evresinde fonetik yazının bulunmamasının bir problem olarak görülmüyor oluşu, Göbeklitepe sembollerinin anlaşılmasında önemli bir engeli ortadan kaldırmaktadır. Bununla birlikte benzer bir durumun, erken dönem hiyeroglif sembollerinin çoğunun sonraki dönem yazılarında bulunan işaretlere karşılık gelmiyor olduğu gerçeği için de geçerli oluyor olması, konuyu perçinlemektedir. Bu demek oluyor ki, bir yazının erken evresinde görülen sembollerin, yazının evriminin devam eden sürecinde görülmüyor oluşu, onların yazı olmadığı anlamına gelmemektedir. Yazı sistemlerinin başlangıçta kayda değer bir işaret ve varyantlar bütününe sahip olması, ancak daha sonra daraltılıp standardize edilmesi alışılmadık bir durum değildir³⁵. Örneğin Sümer yazısında zaman ilerledikçe işaretlerin sayısının azaldığı görülmektedir³⁶. Mısır'da en eski yazı biçimlerinde bulunan işaretlerden yalnızca birkaçı hiyeroglif Mısır yazısının sonraki işaretlerine karşılık gelmektedir. Mutlak durumları ve işlevleri belirsiz olsa da genellikle yazının erken gelişim aşamasını temsil ettikleri düşünülür³⁷. Bu ilk yazıtlar çoğunlukla çok kısadır. Yalnızca coğrafi isimleri, kralları, tanrıları, diğer kişileri ve ayrıca ürünleri (şarap, yağ) veya ölçüleri/sayıları listelemişlerdir ve bu birkaç yüzyıl boyunca bu şekilde kalmıştır. Daha fazla isim, yer ismi vb. yazma ihtiyacının artmasıyla birlikte, Mısır'da en az 300 yıl sürmüş olan bir gelişme izlenebilmektedir³⁸.

Schmidt'in Göbeklitepe'de bulunan sembellere dair yaklaşımı da bunların yazı olabileceğine dair iddiamızı destekleyecek oldukça dikkat çekici bir başka konudur. Schmidt bu konuda şöyle yazmaktadır:

Bulunan desen gruplarının daha da çoğalmasının, İlk Neolitikteki işaret ve sembol konusundaki bilgilerimizi artıracığı ve böylece de günün birinde belki de taşlardaki resim belgelerini söz dizimi ile ve bununla bağlı olarak da söylenmek istenenleri anlayacak konuma gelebileceğimiz umuduyla çalışmaktayız. Kesin olan, Göbeklitepe'de Neolitik Çağ insanların sadece görkemli mimariye sahip olmadıkları, aynı zamanda büyük bir sembol hazinesine ve mesajlarını hem kendi dönemlerindeki hem de kendilerinden sonraki kuşaklara anlaşılır bir şekilde bırakabilecekleri çok ayrıntılı bir işaret diline sahip olduklarıdır³⁹.

Görkemli T biçimli dikili taşlar üzerine kabartma tekniği ile yapılmış ve hieros (kutsal) kelimesinin içeriğini kesinlikle karşılayan bir buluntu kontekstinde tespit edilmiştir. Bu işaretler somut ve soyut desenlerden oluşmaktadır. Öylesi bir tarzda yan

³⁵ Waal 2013, s. 302.

³⁶ Glassner 2003, s. 164

³⁷ A. Stauder, "The Earliest Egyptian Writing", C.Woods (ed.), *Visible Language Invention of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Chicago 2010, s. 139.

³⁸ Waal 2013, s. 302.

³⁹ Schmidt 2007, s. 234.

yana dizilmişlerdir ki, büyük olasılıkla bu, işaret sıralamasına ait mantıki bir ilişkiye işaret etmektedir. Fonotiklikleştirme yoktur ve de beklenmemelidir. Bu da Göbeklitepe işaretlerini, hiyeroglif dil yazı sisteminden ayıran farktır. Bu fark gerçi, belirleyicidir, ancak çok büyük olasılıkla, her seferinde türüne göre seçilmiş sıralamasıyla, deneyimli biri için Neolitik Çağ'a ait okunabilir bir mesajdır. Aktarılan içerik ise bizler için, büyük olasılıkla sonsuza kadar gizli kalacaktır; ama yine de "hiyeroglif" teriminin kullanılması uygundur, çünkü bu kavram ile Göbeklitepe, Taş Çağı'na ait basit resim işaretinin büyük ailesinden sıyrılarak kendisini öne çıkarmaktadır⁴⁰.

Tüm bunları değerlendirecek olursak Göbeklitepe'deki sembollerin bir yazı olarak kabul edilebileceği noktasında bir engel bulunmamaktadır. Burada önemli olan tanımlamaların doğru bir şekilde yapılmasıdır.

3. Göbeklitepe ve Luvi Hiyeroglifleri Arasındaki Benzerlikler

Göbeklitepe ile Luvi Hiyeroglifleri arasında kurulacak olan bağlantıda çıkış noktası 28 No'lu dikilitaş üzerinde bulunan semboldür (Res. 3). Söz konusu sembol dikey şekilde yerleştirilmiş iki C sembolünün arasında yatay olarak konumlandırılmış bir H sembolünü içermektedir. Bu örneği bölgede bulunan diğer sembollerden farklı kılan konu ise H sembolünün iki dikey kolunun birbirine bakan C sembollerinin dışında kalmasıdır. 18 No'lu dikilitaş üzerinde H sembolleri C sembollerinin arasında kalmaktadır (Res. 4).

Sembol mevcut şekliyle çok dikkat çekici bir şekilde Luvi Hiyeroglifinde tanrı determinatifi olarak kullanılan işarete benzemektedir (Res. 2). Bu konu dikkatli bir araştırmacının⁴¹ gözünden kaçmayacak şekilde belirgindir. Aradaki oldukça uzun zamansal boşluk bu benzerliğe şüphe ile yaklaşmayı gerektirir. Seyfzadehh vd. çalışmalarında söz konusu sembol üzerinden hareketle bu ikisi arasında bir ilişkiyi savunmaktadırlar. Bu sembole ek olarak, Göbeklitepe'deki H sembolünün ve dikilitaşların T biçiminin Luvi Hiyeroglif yazısındaki varlığını ikisinin arasındaki ilişkiye dair kanıt olarak sunmaktadırlar⁴². Söz konusu bu dört benzerlik üzerinden yola çıkan araştırmacılar burada alelade bir rastlantının olamayacağını düşünmektedirler⁴³. Çalışmamızda aynı iddia üzerine kurulu olduğundan bu benzerliklerin bir rastlantı olamayacağı konusunda hem fikiriz. Bununla birlikte, araştırmacılar biçimsel olarak önümüze dört örnek sunuyor olsa dahi, semantik olarak tek bir örnekten yola çıkmaktadırlar. H ve T şekillerinin Luvi Hiyeroglifinde bulunuyor oluşu, aradaki ilişki için bir delil olarak kabul edilebilir olsa da yeterli değildir. Çok daha dikkat çekici olan ve biçimsel olarak benzer örneklerle aşağıda

⁴⁰ Schmidt 2007, s. 250 vd.

⁴¹ Seyfzadeh vd. 2019.

⁴² Seyfzadeh vd. 2019, s. 38.

⁴³ Seyfzadeh vd. 2019, s. 42.

değineceğiz. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, yalnızca biçimsel paralelliklerden hareketle sembollerin değerlendirilmesi çok toptancı bir yaklaşım olup hatalı bir yorumlamaya neden olacaktır. Söz konusu sembollerin anlamsal olarak da her iki yerdeki kullanımının benzer olması gerekmektedir.

Göbeklitepe’de C yapısında 28 No’lu dikilitaş üzerinde bulunan sembol oldukça ilginçtir. Doğada karşılaşılması mümkün olmayan sembol insan zihninin bir ürünüdür. Söz konusu sembolün anlaşılması noktasında C ve H sembollerinin neyi ya da kimi sembolize ettiği önemli bir çıkış noktası olacaktır. Zira bu semboller 18 No’lu dikilitaş başta olmak üzere başka dikilitaşlar üzerinde farklı şekillerde kullanılmışlardır.

3.1. C Sembolü

C sembolünün anlamına geçmeden önce bir konuya temas etmekte fayda var. Daha önce de belirtildiği üzere Göbeklitepe’deki sembolizm her ne şekilde olursa olsun bütünsel olarak dini bir anlam içermektedir. Dolayısıyla inceleyeceğimiz soyut sembollerinde dinsel bir içeriğinin olması muhtemeldir.

Keza tarih öncesi sanata ait eserler üzerinde karşılaşılan sembollerin, muhtemelen bir kültür içinde tanınabilir referans noktaları olan manevi kavramları ifade ettiğini varsaymamak için hiçbir neden yoktur⁴⁴. Aksi taktirde Göbeklitepe sembolizminde özellikle soyut semboller olan C ve H sembollerini anlamlandırmak mümkün görünmemektedir

İlk olarak C sembolünü incelediğimizde Göbeklitepe’de sıkça kullanıldığı görülmektedir. 18 ve 28 No’lu dikilitaşlar üzerindeki kullanımına bakacak olursak hem yatay hem dikey şekilde kullanılabilir. Bu şekilde yoğun kullanımı Hıristiyan haçını, Mısır Ankh’ını ya da Davut yıldızını akla getirmektedir. Bu semboller tanrının temsilleri olup farklı amaçlarla kullanılabilir. Dolayısıyla Göbeklitepe’deki söz konusu sembol H sembolü ile benzer bir kullanımı içeriyor olabilir mi?

C sembolünün anlamının ortaya çıkartılmasında benzer başka örneklerin bulunup bulunmadığı bir çıkış noktası olabilir. Aşağıda da verilen örneklerden anlaşılacağı üzere bu yaklaşım konunun anlaşılmasında önemli bir bakış açısı sağlayacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, 18 No’lu dikilitaş üzerinde yer alan ve Schmidt tarafından Ay’ın hilal hali olduğu düşünülen sembol oldukça büyük benzerlik içermektedir (Res. 5 sağ taraf). Hem şekli hem de kullanımı itibari ile C sembolünü anımsatmaktadır. Schmidt’in yaklaşımında mesleki bir bakış açısının olduğu kanaatindeyiz, zira Schmidt, mevcut şekli hemen üstünde yer alan daireyle birlikte ele almakta ve bu daireyi güneş olarak

⁴⁴ Yakar 2016, s. 167.

yorumlamaktadır⁴⁵. Söz konusu kullanım MÖ III. binden itibaren Mezopotamya'da birçok anıtta görülmektedir. Schmidt, bu konuya yaklaşımını sadece biçimsel benzerlikler üzerinden ifade etmiş, Göbeklitepe sembolizmi ile bir ilişki kurmamıştır.

C sembolizminin anlaşılması noktasında Göbeklitepe'nin bütüncül bir şekilde ele alınması şarttır, zira mevcut durumda bir kilise veya benzeri bir dinsel mekana girildiğinde sizi bir kompozisyon bütünlüğü karşılar. Mekanda bulunan tüm semboller, anlatılar, imgeler, objeler ve diğer her şey birbiri ile ilişki içerisindedir. Bu açıdan bakıldığında; C'nin Ay olduğunu kabul edecek olursak başta Göbeklitepe'deki D yapısı olmak üzere III. tabakaya ait yapılar daha sonra ortaya çıkacak olan Ay (Sin) kültü ile birebir uyum göstermektedir.

Söz konusu benzerlik Göbeklitepe'de en çok karşılaşılan hayvanlar üzerinden değerlendirildiğinde yılan ve boğa öne çıkmaktadır. Bu hayvanlar Göbeklitepe sonrası dönemde Ay tanrısı ve tanrıçası ile yakından ilişkilidir⁴⁶. Özellikle boğanın boynuzlarının hilale benzemesi bu benzerlikte belirleyicidir. Yine burada ele geçen leopar heykelleri ve kabartmaları, geç dönemde başta Osiris ve Dionysos olmak üzere Ay tanrıları ile beraber görülmektedirler⁴⁷. Tüm bunlara ek olarak aşağıda ele alacağımız 31 No'lu dikilitaş üzerindeki boğa başı ve alnındaki trapezoidal şekil (Res. 5 sol taraf) Ay inancının Göbeklitepe'deki varlığına ilişkin çok önemli bir ipucudur.

Tüm bunlar ışığında Göbeklitepe'de oldukça sık kullanılmış olan C sembolü Ay'ın hilal halini temsil etmesi muhtemeldir. Söz konusu ilişki hiyerogliflerle kurulacak olan bağlantıda çok dikkat çekici bir ayrıntıyı ortaya çıkarmaktadır.

3.2. H Sembolü

H sembolü, C sembolüyle beraber Göbeklitepe'deki en merak uyandırıcı semboldür. C ile beraber ya da ayrı olarak kullanılmaktadır. Söz konusu sembolün anlaşılması noktasında C sembolünde izlediğimiz yöntemi uygulayacağız, bu demek oluyor ki, öncelikle bölgede bu sembole benzer başka bir sembolün var olup olmadığını araştıracağız.

Bu açıdan değerlendirildiğinde karşımıza yine 18 No'lu dikilitaşın çıkıyor olması çok dikkat çekicidir. Yukarıda değinmiş olduğumuz hilal ve daire sembollerinin hemen üstünde, H sembolüne benzer şekilde iki dikey çizginin olduğu sembol görülmektedir. Bu çizgilerin arasında bunları bağlayan içi oyuk bir çizgi daha bulunmaktadır (Res. 5 sağ). Mevcut sembol, dikilitaşın

⁴⁵ Schmidt 2007, s. 150.

⁴⁶ Campbell 2003, s. 45-72; Eliade 2003, s. 108; Uzunel 2021.

⁴⁷ Uzunel 2021, s. 309, 416.

en üstünde yer alması ile dinsel kimliğini diğer iki sembolle beraber ortaya koymaktadır.

H sembolünün neyi ya da kimi ifade ettiği ile ilgili olarak farklı yorumlar yapılmaktadır. Bu yorumlardan birisi de sembolün dikilitaşları temsil ediyor olabileceğidir⁴⁸. Buna göre H sembolü yapıların ortasında yer alan iki dikilitaşı temsil etmektedir: Ancak bu düşüncenin kaynağı nedir?

Bu iddia, belki de Göbeklitepe'nin kilidini açacak olan önemli bir bakış açısı sağlamakta ve yukarıda belirttiğimiz Ay inancını desteklemektedir. Ay'ın tarihsel süreç içerisindeki sanatsal tasvirlerini incelediğimizde, neredeyse her zaman Venüs'le beraber bir ikili oluşturacak şekilde tasvir edildiği görülmektedir. Osiris – İsis, Kybele – Attis, İştar – Temmuz bu birlikteliklerden ilk akla gelenlerdir. Göbeklitepe'nin Ay inancı ile olan paralellikleri kabul edilecek olursa bu son derece beklendiği bir durum olarak görülebilir.

Her ne kadar, bu tanrısal birlikteliğin Ay ile olan ilişkisine değinmiyorsa da erken Neolitikte tanrısal bir çiftin ortaya çıktığını ve Neolitikleşmenin arkasında bu tanrısal veya bir başka deyişle dinsel düşüncenin var olduğunu iddia eden Cauvin'in çalışması oldukça önemlidir. Cauvin'e göre Neolitik devrim, buzul çağının sonu olan MÖ 10. binyılda, o çağda yaşayan insanların dünya görüşünün tarih öncesi bir devrimini ifade etmektedir. Çiftçiliğe ve daha büyük topluluklara yerleşmeye dayalı yeni bir yaşam tarzı benimseyerek değişen çevreyle başa çıkma anlayışını şekillendiren, işte sözü edilen bu yeni dünya görüşüydü. Böylece ideolojik veya manevi inanç, önce yaratıcı düşünmeyi sağladı⁴⁹. Tarih öncesi insanların bir araya gelmek için bir nedene ihtiyaçları vardı. Bu gerçekleştiğinde, daha önce fiziksel olarak ayrılmış birçok insan fikir alışverişinde bulunduğu, birlikte çalıştığı ve yaşamının yükünü paylaştığında yenilik ve uygulama daha olası hale geldi. Modern ekonomide bu fenomene yığılma denir. Bu nedenle, dünya görüşü ve maneviyat gibi kayıtlı sembolik dil; heykel, mimari ve duvar resimlerinin yanı sıra, gıda yetiştirilmesinden ve depolanmasından çok önce yapılmış ve hesaba katılması gereken bu tür, yeni farkındalığın bir ifadesi olarak kabul edilebilir⁵⁰.

Cauvin, erken dönemdeki boğa ve kadın tasvirlerini ilk tanrısal çift olarak görmektedir. Kadınlar normal insan şeklinde verilirken erkek, gücünün bir temsili olarak boğa biçiminde tasvir edilmektedir⁵¹. Cauvin, kadının hayvansal sembolizmi ile ilgili doğrudan bir ifadede bulunmaz ancak yılanın kadınla olan birlikteliğine dikkat çeker⁵². Cauvin tarafından ortaya konulan bu

⁴⁸ Schmidt 2007, s. 149 vd; Collins 2016, s. 80 vd.

⁴⁹ Cauvin 2002, s. 20.

⁵⁰ Hodder 2011, s. 112.

⁵¹ Cauvin 2002, s. 25-29.

⁵² Cauvin 2002, s. 89.

bakış açısı çalışmamız açısından oldukça değerlidir. Zira Göbekliepe sembolizminin çözümünde anahtar rol oynayacağı kanaatindeyiz.

Cauvin'in ortaya koymuş olduğu sembolizm üzerinden incelendiğinde Göbeklitepe'de hem boğa hem de yılanların olduğu bir çevreyle karşılaşmaktayız. Yılan en çok kullanılan hayvan olarak ön plana çıkarken boğa da oldukça fazla görülmektedir. Yılanın tarihsel süreç içerisinde ikonografisini takip ettiğimizde, toprakla ve dolayısıyla ana tanrıça ile yakın ilişkisini gözlemlemekteyiz. Yılanın çalışmamız açısından öne çıkan bir diğer özelliği ise boğayla benzer şekilde Ay sembolizmi ile olan bağlantısıdır⁵³.

Göbeklitipe ile ilgili yanıt arayan sorulardan biri de bölgede neden dişil imgenin bulunmuyor olduğudur. Hayvanların tamamı, erkeklik özellikleri ön planda ve ereksiyon halinde tasvir edilmektedir. Bu sorunun cevabı yılanda gizli olabilir. Bir yılanın cinsiyetini dışarıdan tahmin etmek dahi uzmanı değilseniz pek mümkün değildir. Bunu bir kabartma ya da heykel üzerinden anlamak ise imkansızdır. Bu durumda, Göbeklitepe'deki yılanları düşünecek olursak, bunların erkek veya dişi olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir. Burada yapacağımız değerlendirmede, yılanın tarihsel ikonografisi bir bakış açısı kazandırabilir. Yukarıda da değinildiği üzere yılan kadın ile ilişkili bir hayvan olarak görülmektedir. Yılanın her ne kadar erkek tanrılarla da bağlantısı olsa da genel kanı, dişilik ile olan yakın münasebetidir. Dolayısıyla Göbeklitepe yılanlarını dişi olarak kabul etmekte bir sakınca yoktur.

Bu sembolizmi kabul ettiğimizde elimizde boğa ve yilandan oluşan tanrısal bir çift ortaya çıkmaktadır. Bu, tam da Cauvin'in ortaya koymuş olduğu tez ile uyum içerisinde⁵⁴. Bu birlikteliğin Göbeklitepe'deki yansımaları 20 No'lu dikilitaş üzerinde gözlemek mümkündür. Bir boğa ve yılanın karşılıklı tasvir edildiği bu sahne, iki hayvanın mücadelesi olarak düşünülüyor⁵⁵ olsa da aralarında bunu kanıtlayacak bir detay bulunmamaktadır. Doğada, normal şartlarda bu iki hayvanı mücadele halinde görmemiz pek olası değildir. Bu nedenle söz konusu sahne bir mücadeleden ziyade iki tanrısal sembolün karşılıklı tasviridir.

Başta D yapısı olmak üzere III. tabakada yer alan yapılar içerisinde ortada iki adet dikilitaş bulunmaktadır. Bu iki dikilitaşın neyi ya da kimi temsil ettiği çalışmadaki kurgunun temel noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu iki dikilitaş ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bunlar arasında Orion'un kemer kuşağındaki yıldızlarını⁵⁶, kuzeydeki Denep yıldızını⁵⁷, Sirius

⁵³ Campbell 2003, s. 15 vd.

⁵⁴ Seyfzade vd. 2019, s. 43.

⁵⁵ Schmidt 2007, s. 152; Toprak 2019, s. 205 vd.

⁵⁶ R. Schoch, *Forgotten Civilization: The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, Rochester 2012, s. 54 vd.

yıldızını⁵⁸, Taurus ve onunla bağlantılı Orion takımyıldızlarını⁵⁹ temsil ettiği şeklinde göksel cisimlerle ilgili öneriler getirilmektedir. Tüm bunları Göbeklitepe'yi bir bütün olarak değerlendirmekten uzak yaklaşımlar olarak görmekteyiz. Zira sorun sadece Göbeklitepe'deki sembollerin anlaşılması olmamalıdır. Burada metodolojik bir hata yapılmaktadır. Kültür, bir yerde ortaya çıkıp sonra aniden ortadan kaybolan bir kavram olmayıp aksine binyıllar boyunca kümülatif bir şekilde ilerleyen bir yapıyı ifade etmektedir. Dolayısıyla Göbeklitepe için yapılacak kurgunun bir sürekliliğinin de olması gereklidir. Dikilitaşlar üzerinde bulunan el ve kol tasvirleri, bu tasvirlerin nihai olarak insan ile ilişkilerini açıkça ortaya koymakta ve şüphe bırakmamaktadır. Schmidt bunların insan olduğu konusunda emin olsa da tanrı, kötü ruh ya da atalar olup olmadığı konusunda şüpheleri bulunmaktadır⁶⁰. Bununla birlikte bunlardan birinin erkeği diğerrinin ise dişiyi temsil ediyor olabileceğini belirtmektedir⁶¹.

Esasen Cauvin tarafından ortaya konulan ilk tanrısal çift düşüncesini takip edecek olursak, burada bulunan hayvanların ikonografik izleri, bu iki figürün geç dönem Osiris-İsis, İştar-Temmuz, Kybele-Attis çiftlerinin ilk örnekleri olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda 18 No'lu dikilitaş üzerinde yer alan göksel semboller, Schmidt'in iddia ettiği gibi Ay ve Güneş yerine Ay ve Venüs bunların üzerindeki H benzeri sembol ise iki dikilitaş ile sembolize edilen tanrısal çifti sembolize ediyor olmalıdır.

Bu durumda elimizdeki verileri değerlendirecek olursak Göbeklitepe'deki C sembolü Ay'ın hilal halini, H sembolü ise merkezdeki iki dikilitaş, yani boğa ve yılandan oluşan tanrısal çifti temsil etmektedir. Elbette bunların hepsi birer yorum olup keşfedilecek yeni verilerle ne ölçüde tutarlı olacağı yorumların doğruluğunu ortaya koyacaktır.

3.3. CHO Sembolü

28 no'lu dikilitaş üzerindeki sembolü bu kurgu üzerinden tekrar incelediğimizde, C ve H sembollerinin beraber kullanıldığı monogram benzeri bir işaret olduğunu düşünebiliriz. Bu durumda söz konusu birleşik sembol tanrıları temsil etmektedir. Bu yorum önümüzde geniş bir yol açmaktadır.

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde Göbeklitepe'de bulunan sembol, mevcut durumda her ne kadar fonetik ifadesini bilmiyor olsak da tanrı

⁵⁷ A. Collins, Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu. çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2017, s. 118-128.

⁵⁸ Magli 2013, s. 2016.

⁵⁹ Seyfzade vd. 2019, s. 37

⁶⁰ Schmidt 2004, s. 208; Schmidt 2007, s. 116 vd.

⁶¹ Schmidt 2007, s. 151.

anlamına gelmektedir. Erken Neolitik Dönemi temsil eden Göbeklitepe için böyle bir yorumda bulunmak doğal olarak oldukça sorunludur. Bununla birlikte konuya bütüncül bir biçimde yaklaşıldığında ve aşağıda verilecek olan örnekler değerlendirildiğinde, bu son derece makul bir fikir gibi görünebilir. Burada kurgunun başarısının ölçütü, örüntüdeki parçaların birbiri ile ne derece tutarlı olduğu ile ilgilidir. Yukarıda değinildiği üzere salt biçimsel benzerlikler üzerinden hareket ederek binlerce yıllık tarihsel bir süreci doldurmaya çalışmak soruları beraberinde getirecektir.

Her iki sembolün biçimsel benzerliği Seyfzadehh vd.⁶² belirttiği gibi bir tesadüf olmamalıdır. Ancak bunu bir sonraki aşamaya taşıdığımızda, anlamsal olarak da her iki sembolün tanrı anlamında kullanılıyor oluşu bir rastlantının ötesine geçmektedir. Luvi hiyeroglif yazısında da bu işaret tanrı determinatifi olarak kullanılmakta ve tanrı adlarından önce tanımlayıcı olarak yerleştirilmektedir.

Göbeklitepe üzerinden söz konusu tanrı determinatifi değerlendirildiğinde, Friedrich'in yakınması da bir anlam kazanmaktadır. Friedrich, Luvi hiyeroglif yazısı içerisindeki tanrı determinatifinin tuhaflığına dikkat çekmektedir. Eserinde, 'söz konusu hiyeroglif işaretinin tanrı kelimesi ile ilişkisini kim görebilir?' şeklinde bir ifade de bulunmaktadır⁶³. Bu ifade önem arz etmektedir zira mevcut durumda, haklı olarak tanrı kelimesi ile sembol arasında bir ilişki kurmak pek mümkün görünmemektedir. Ancak Göbeklitepe üzerinden değerlendirildiğinde sembolün seçiminin arkasında yatan nedenler anlaşılabilir.

Göbeklitepe'deki işaretin çözümlenmesinde hiyeroglif yazısının yapısına ek olarak çivi yazısı da önem taşımaktadır. Her ne kadar işaret daha sonra Luvi hiyeroglif yazısında karşımıza çıkıyor olsa da içerdiği anlamın çivi yazısı ile anlaşılabilirliği kanaatindeyiz. Burada dikkati çivi yazısında hem tanrı ideogramı hem de tanrı determinatifi olarak kullanılan⁶⁴ işarete çekmek istiyoruz (Res.6). İşaretin kendisi bir yıldız ifade etmektedir. Çivi yazısının erken dönemlerinden itibaren gelişimi takip edilebilen işaret, yazının kullanıldığı Sümer, Akad, Hitit ve Hurri metinlerinde aynı formda karşımıza çıkmaktadır. İşaret tüm medeniyetlerde aynı şekilde kullanılırken ses değerleri değişmekte ve Sümercede dingir, Akadcada ilu, Hititcede šiuni- ve Hurricede eni- şeklinde ifade edilmektedir⁶⁵. Bir ideogram olarak ilk dönemde bu şekilde kullanılırken ilerleyen süreçte bir determinatif olarak tanrıları ifade etmek için tercih edilmiştir. Bu oldukça önemli bir ayrıntıdır. Zira Göbeklitepe'deki

⁶² Seyfzadeh vd. 2019, 42.

⁶³ Friedrich 2000, s. 116.

⁶⁴ Friedrich 2000, s. 57 vd.

⁶⁵ Friedrich 2000, s. 54.

sembol de erken dönemde bir ideogram olarak kullanılmış ancak sonraki süreçte ise tanrıları ifade etmek için bir determinatife dönüşmüş olabilir.

3.4. W/III Sembolü

Göbeklitipe’de ortaya çıkan sembollerin olası Luvi Hiyeroglifindeki izlerine dair belki de en çarpıcı olanı 18 No’lu dikilitaşın bel seviyesinde yer alan ve kemer olduğu düşünülen şekildir (Res. 9). Şekile yakından bakıldığında iki bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu bölümlerden birincisi yukarı bakan C’ye benzeyen ancak daha köşeli bir yapıya sahip olan şekildir. İkincisi ise birinci şeklin içerisinde yer alan ve Rusça ‘Ş’ sesine karşılık gelen **III** harfine ya da tırmığa benzeyen şekildir. Söz konusu sembol bel kısmındaki konumundan dolayı bir tokayı anımsatmaktadır. Bu sembolün de C ve H sembolünde olduğu gibi yine Luvi Hiyeroglifi ile bir bağlantısı olduğu kanaatindeyiz.

Luvi Hiyeroglifinde yukarıda belirttiğimiz üzere C sembolü yoğun şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan biri de yukarı doğru bakan C şeklindedir. Bu şeklin tam olarak neyi ifade ettiği bilinmemektedir⁶⁶. İşaretle ilgili olarak dikkat çekici olan şey ise içine başka semboller yerleştirilerek kullanılıyor oluşudur (Res. 10 407).

Söz konusu sembolü yukarı bakan bir C olarak düşünüp Luvi Hiyeroglifindeki kullanımına benzer bir durumu kabul edecek olursak bunun içerisinde yer alan W/III formuna benzeyen sembolün anlamını çözmemiz gerekmektedir. Bu sembolde her ne kadar yaba benzeri bir alette karşımıza çıkabilecek bir form gösteriyor olsa da doğada karşılaşılması pek mümkün olan bir şekil değildir. Söz konusu şekil insan tahayyülü bir form göstermektedir. Eğer C sembolünün kullanımı konusunda haklıysak bu sembolünde tanrısal bir ifadeyi içeriyor olması gerekmektedir. Luvi Hiyeroglifine baktığımızda, bu sembolün neredeyse birebir aynı biçimdeki kullanımları ile karşılaşmaktayız. Kullanımları diyoruz, zira söz konusu şekil, iki ayrı önemli ifade için benzer şekilde kullanılmaktadır. Bunlardan biri yıldırım anlamına gelip Fırtına Tanrısı’nın ideogramı iken (Res. 11 196) diğeri efendi, kral anlamında kullanılmaktadır (Res. 11 390)⁶⁷. Tıpkı tanrı determinatifinde olduğu gibi yine benzer şekilde Göbeklitape’de bulunan bir sembolün Luvi Hiyeroglifinde tanrı ideogramı ile olan ilişkisini bir tesadüf ile açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Luvi Hiyeroglifindeki yukarı bakan C içerisinde kullanılan sembollerini düşündüğümüzde bu ilişki çok daha açık hale gelmektedir.

3.5. Luvi Hiyeroglifinde Bulunan Diğer Benzerlikler

⁶⁶ Laroche 1960, s. 216.

⁶⁷ Laroche 1960, s. 104, 209.

Tüm bu verilere ek olarak Göbeklitepe'deki 'C' sembolü, hiyeroglif yazısı ile bağlantıyı işaret eden önemli bir ayrıntı içermektedir. Göbeklitepe'de, söz konusu sembol 18 No'lu dikilitaşta görüldüğü üzere H sembolünün sağında ve solunda onu paranteze almış şekilde kullanılmaktadır. Bu çok dikkat çekicidir zira aynı kullanım ile hiyeroglif yazısında da karşılaşmaktayız. Hiyeroglif yazısı içerisinde kullanılan bazı işaretlere dikkat edildiğinde tıpkı Göbeklitepe'deki 'H' işaretinin her iki yanında yer alan 'C' işaretinde (Res.4) olduğu gibi bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir (Res.7)⁶⁸. Hiyeroglif yazısında, C işaretinin bu kullanımı oldukça yoğundur. Bu durum yukarıdaki verilerle beraber değerlendirildiğinde, anlamlı bir bütün ortaya çıkmaktadır. Üstünde özellikle durmaya çalıştığımız örüntüye dair kastedilen tam da budur.

Söz konusu C işaretinin, hiyeroglif içerisindeki kullanımına dair en dikkat çekici örnek dağ kelimesinin ideogramında karşımıza çıkmaktadır (Res. 1)⁶⁹. İşaret muhtemelen dağı ifade eden, alt kısmı açık bir üçgen ve her iki tarafında bu üçgene bitişik C işaretlerinden oluşmaktadır. Dağ kelimesini ifade eden ideogramın kullanım şekillerine bakıldığında tanrı determinatifi ile olan benzerlik çok anlamlıdır (Res. 2). Yukarıda da değinildiği üzere çivi yazısında tanrı ideogramı ve determinatifi yıldız şeklinde ifade edilmektedir. Bunun temel nedeni Mezopotamya'da tarihin erken devirlerinden itibaren bir yıldız-gezegen tapınımının varlığıdır. Dolayısıyla tanrının bir yıldız şekli ile ilişkilendirilmiş olması beklenen bir durumdur. Luvi Hiyeroglifinde ise, dağı ifade eden ideogramda Göbeklitepe'deki ay tapınımı ile ilişkili C sembolünün her iki yanda benzer kullanımı, Hititlerin baş tanrısı Teşup'un dağlarla olan ilişkisi düşünüldüğünde oldukça manidardır⁷⁰.

C işareti bağlamında önemli olduğunu düşündüğümüz bir başka veri ise, işaretin bağımsız ve müstakil bir şekilde yazı içerisinde kullanılıyor olmasıdır. Diğer şekillerle olan beraberliği ve müstakil kullanımı yazı içerisindeki ehemmiyetine işaret etmektedir.

C sembolünün bir diğer dikkat çekici yanı ise kullanım yönüdür. Göbeklitepe'de C sembolü H sembolünün her iki tarafında yer alarak birbirlerine ters yönde kullanılabilir. Bilindiği üzere hiyeroglif yazısında işaretler yazı yönüne doğru bakmakta olup, yazının başlangıç yönüne doğru yöneltmişlerdir. Örneğin yazı soldan sağa doğru ise işaretler sol tarafa doğru bakarlar. C sembolü ise aynı metin içerisindeki bir satırda her iki tarafa doğru

⁶⁸ Laroche 1960, s. 97, 98, 120, 216, 217.

⁶⁹ Seyfzadeh vd. 2019, s. 38, fig. 9.

⁷⁰ Hiyeroglif yazısında şekiller her zaman aynı formlarını korumamaktadır. Yukarıda tanrı determinatifinde görüldüğü gibi değişiklikler görülebilmektedir. Dağ ideogramında da benzer bir durum bulunmaktadır. Dağı ifade eden şekillerden birinin tanrı determinatifi ile olan benzerliği burada dikkati çekmektedir. Bkz.: Laroche 1960, s. 112.

yönelmiş şekilde kullanılabilir (Res. 4). Bu örnek her ne kadar zamansal ve dilbilimsel açıdan sorunlu olsa da diğer tüm verilerle beraber ele alındığında, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur.

C sembolünün Göbeklitepe'deki kullanımı sadece sağ ve sol yön ile sınırlı değildir. Aynı zamanda, eğer iddiamızda haklı isek, sembolün bir diğer kullanımı yukarı doğru bakan bir örnekte bulunmaktadır. 18 No'lu dikilitaş üzerindeki örnek, yukarı bakan bir C olarak Ay'ı temsil etmektedir. Bunun içinde ise Venüs ya da Güneş olduğunu düşündüğümüz daire bulunmaktadır. Sözü edilen sembolizmin birebir aynısı hiyeroglif içerisinde kullanılmaktadır (Res.10 184). Buna benzer bir başka örnek ise aradaki ilişkiye işaret etmesi açısından çok daha önemlidir. Söz konusu örnekte yukarı bakan bir C işareti ve içinde üçgen sembolü bulunmaktadır (Res.10 185). Göbeklitepe'de aynı biçimde bulunmuyor olsa da 31 No'lu dikilitaş üzerinde bir boğa başı ve altında üçgen sembolü yer almaktadır (Res. 5 sol resim). Boğanın boynuzları hilal ile ilişkili olarak Ay'ı temsil etmektedir. Dolayısıyla burada, hiyeroglifteki kullanımına benzer bir hilal ve üçgen sembolü ile karşılaşmaktayız.

31 No'lu dikme üzerindeki bu sembolizm çalışmanın kurgusu açısından oldukça değerlidir. Buradaki boğa başı ve altındaki üçgen sembolizmi birebir aynı şekilde Hitit'de Hurri ve Serri adlı Fırtına Tanrısı'nın arabasını çeken boğaların altında yer almaktadır (Res. 8). Yukarıda ele alınan tüm bu ve diğer benzerlikleri salt tesadüf ile açıklamak mümkün değildir.

3.6. Göbeklitepe'de Bir Yazı Sisteminin Varlığına Dair Diğer Kanıtlar

Göbeklitepe'deki soyut sembollerin bir yazıya işaret edebileceğine dair önemli bir başka ipucu, kazıda bulunmuş olan bazı nesnelere üzerindeki kazıma bezeklerdir. Her ne kadar bunların tam olarak anlamı bilinmiyor olsa da Sümerlerin yazının icadına giden süreçte kullandıkları calculi adı verilen nesnelere olan benzerlikleri dikkat çekicidir. Kilden yapılmış, üzerinde genellikle şekillerin yer aldığı farklı formlardaki calculiler ticarete kullanılmışlardır. Her bir sembol farklı bir nesneye karşılık gelmektedir ve malların niteliği ve niceliği hakkında bilgi taşımaktadırlar. Calculilerin önemi, yazıya geçişle beraber aynı şekillerin yazı yazmada kullanılıyor oluşlarıdır⁷¹.

⁷¹ Hırçın 2000, s. 1 vd., çiz. 1. Calculiler yazının nasıl ortaya çıktığı konusunda önemli bir veri sunmaktadır. Bu konu üzerinde çalışmalar yapan Bessera, Mezopotamya çivi yazısının, birden fazla şekle sahip kil calculiler kullanan tarih öncesine, MÖ sekizinci binyıla kadar uzanan bir sayma sistemine kadar izlenebileceğini savlamaktadır. Buna göre kil calculilerden yazıya olan gelişim, yazının sayma ve muhasebeden ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Bkz.: Bessera 1978, s. 50 vd. Bessera'nın söz konusu süreci MÖ. sekizinci bine kadar dayandırıyor oluşu oldukça önemlidir.

Göbeklitepe ve dönemin diğer yerleşim yerlerinde ele geçen benzer nesnelere⁷² doğrudan *calculi* olarak yorumlamak yanlış olacaktır. Ancak hem soyut hem de somut kavramların ifade edilmiş olması *calculi* düşüncesini akla getirmektedir. Dolayısıyla Göbeklitepe insanı şu ya da bu şekilde ifade aracı olarak resim yazısını denemiş görünmektedir.

4. Zamansal Boşluğa Dair

Tarihsel süreç içerisinde iklim, deprem, kıtlık ve benzeri nedenlerle pek çok toplumsal kesinti olmasına rağmen, neredeyse hiç değişmeden bin yıllarca korunabilmiş geleneğin merkezinde kültürel bellek yer almaktadır. Kültürel bellek, dinsel geleneğin sürekliliğinin anlaşılmasındaki anahtar kavramdır⁷³. Aynı zamanda Schmidt de aradaki bu büyük zaman farkını sorgulamaktadır. Acaba İlk Neolitik ile yazılı kaynaklar arasındaki büyük zaman dilimine karşın, Göbeklitepe görüngüsünü bu yolla Eski Doğu geleneğine bağlamak isteyen çaba genel olarak haklı bir çaba mıdır?⁷⁴

Schmidt'in bu yaklaşımını oldukça önemli bulup aynı şekilde paylaşmaktayız. Bununla birlikte Göbeklitepe gibi erken Neolitik bir yerleşimin anlaşılması noktasında biraz genel kabullerin dışına çıkılması gerektiği kanaatindeyiz. Bununla ilişkili olarak önemli bir etnolog olan Yakar'ın görüşleri önümüzde bir yol çizmektedir. Yakar, günümüzde kullandığımız motifler ve semboller farklı anlamlara sahip olsa da bunların bazılarının, doğa tarafından yaratılan biçimlere ya da tarih öncesinden beri farklı yoğunluklarda dindarlıkla meşgul olan insan zihninin imgelerine kadar izlenebileceğini düşünmektedir⁷⁵.

Eskiçağlardan elimize geçen örnekler, uzun zaman dilimlerinde nesillerin kuşaktan kuşağa aktarımları sırasında bazı sembollerin küçük düzenlemeler sonucu orijinal anlamlarından ziyade biçimlerini koruduklarını ortaya koymaktadır. Semboller ile yakından bağlantılı ritüeller ise sembollerin kendisinden daha hızlı bir değişim göstermektedir⁷⁶.

⁷² K. Schmidt, "Adler und Schlange: Großbilder des Göbekli Tepe und ihre Rezeption", *Der Abschnitt Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, abb. 6: 1-2, abb. 7: 4-5.

⁷³ Schmidt 2007, s. 224.

⁷⁴ Schmidt 2007, s. 246.

⁷⁵ Yakar 2016, s. 165.

⁷⁶ D. S. Whitley, "Cognition, emotion and belief: first steps in an archaeology of religion", K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds.), *Belief in the Past Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, California 2008, s. 99. Bu noktada şu açıklamayı yapmakta yarar vardır: Sadece ikonografiden yola çıkarak herhangi bir zamanda tarihöncesi dinlerin tüm yönlerini açıklamaya çalışmak pek mümkün değildir. Dolayısıyla, iki örnek arasında bulunan paralellikler yardımıyla belirli bir tarih öncesi sembolün anlamı üzerine yorumda bulunmak çok cazip gelebilir, ancak nadiren doğrulanabilir. Yakar 2016, s. 172. Göbeklitepe ve Hitit hiyeroglifi arasında kurmaya çalıştığımız ilişki bu açıdan değerlendirildiğinde, oldukça şüpheli yaklaşılması gereken bir durumdur. Ancak aşağıda örneklerde de görüleceği üzere aradan

Jakar, özellikle geç neolitik erken kalkolitik toplumlara odaklanmış olan çalışmasında, haklı olarak dönemin bazı kompozisyonlarının muhtemelen manevi, felsefi veya dünyevi nitelikte vizyonlar, deneyimler, gözlemler ve mesajlar iletebileceğini, ancak yine de bu tür soyut motiflerin işaret değerini çözüme yeteneğimizin çok sınırlı olduğunu belirtmektedir.

Bununla beraber semboller zaman içerisinde bir süreklilik arz etmiyor olsa da Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem'de başta çanak çömlek olmak üzere benzeri arkeolojik malzemede karşılaşılan dekoratif öğelerde yer alan sembollerin kökenleri daha erken dönemlere ait gibi görünmektedir⁷⁷. Konuya geçmeden önce şunu belirtmekte yarar vardır ki farklı formlardaki geometrik desenlerden oluşan gruplar veya sonu gelmeyen bir sırada art arda düzenlenmiş kompozisyonlar, efsanevi olayları gösteren Neolitik mitografinin örnekleri olarak kabul edilebilir. Bir yabancı için bu semboller nesnelere açık bir referansı olmayan bir tür manevi yazı gibidir⁷⁸.

Buna ek olarak sembolik bir iletişim sistemi normalde bir kültür kompleksiyle sınırlıdır. Bu, sembolik dilin belirli bir bölgede anlaşıldığını gösterir. Aradaki mesafe anlaşılmaya yetmeyecek ölçüde büyüdüğünde, dekorasyon ve semboller anlamlarını koruyamayarak değişmeye başlarlar⁷⁹. Biçim aynı kalsa da biçimsel olarak artık farklıdır. Dolayısıyla her ne kadar bir sembol hayatta kalmış olsa da mevcut durumunda, daha önce ifade ettiği sembolik manadan daha farklı bir anlam taşıyor olması muhtemeldir. Örneğin bir alanda dua ya da tapınma hareketi olarak tanımlanan bir heykelcik, başka bir alandan ya da zaman diliminden geldiğinde aynı hareketi yapıyor gibi görünse bile, aynı faaliyette bulunmayabilir⁸⁰.

Söz konusu açılardan değerlendirildiğinde, Göbeklitepe ile hiyeroglif yazısının ortaya çıktığı zaman dilimi arasındaki zamansal boşluk büyük bir sorun olarak karşımızda durmaktadır. Söz konusu sembolün şimdilik hiçbir aracı olmadan birdenbire hiyeroglif yazısında ortaya çıkması bir şüphe yaratmaktadır. Seyfzadeh vd. de bu problemin farkında olup Hacılar'da ele

geçen uzun zaman dilimine rağmen yüzlerce şekil ve buna bağlı anlam ilişkisi arasında, tanrısal bir ilişkinin devam ediyor oluşunun, Yakar'ın belirttiği nadir doğrulamalardan biri olduğu kanaatindeyiz.

⁷⁷ Jak Yakar, "The language of symbols in prehistoric Anatolia", *Documenta Praehistorica*, 32 (2005), s. 111. Her ne kadar elimizde Göbeklitepe ile Hititce arasındaki büyük zamansal boşluğu doldurabilecek kanıtlardan yoksun olsak da Yakar da çalışmamız ile paralel bir şekilde Neolitik sembolizmi açıklama noktasında günümüz Türkiye'sinden örnek vererek bir açıklama getirmeye çalışmaktadır.

⁷⁸ Yakar 2016, s. 172.

⁷⁹ Biehl 1996, s. 171.

⁸⁰ Biehl 1996, s. 164.

geçen pişmiş toprak kaplar üzerindeki tasvirleri aradaki zamansal boşluğa delil olarak getirmektedirler⁸¹.

Her ne kadar aradaki boşluğu dolduracak doğrudan kanıtlara sahip olmasak da benzer şekilde geç dönemde ortaya çıkacak olan bazı semboller ve kullanım şekilleri yine Göbeklitepe’de bulunmaktadır. Bunlardan ilki D Tapınağında bulunan 43 No’lu dikilitaş üzerindeki kilide benzeyen üç adet semboldür (Res.12). Göbeklitepe insanı için ne ifade ettiği belirsiz olsa da aynı sembolizm, hiyerogliflerle beraber benzer bir dönemde tekrar ortaya çıkmaktadır (Res.13). Dikkat çekici olarak söz konusu sepet ya da kilit sembolleri de tıpkı yukarıdaki tanrı işaretinde olduğu gibi Mezopotamya sanatında dinsel bir içerikte karşımıza çıkmaktadır.

Bir başka örnek ise yukarıda değindiğimiz D tapınağının ortasında yer alan 18 No’lu dikilitaş üzerindeki göksel işaretlerdir. Bu işaretlerden hilal ve dairenin Ay ve Venüs veya Güneş olduğunu kabul edecek olursak; yine kilit sembolleri ile benzer şekilde Mezopotamya sanatında anıtlar üzerinde yer alan tanrısal üçleme Ay, Venüs ve Güneş sembolizmi ile karşılaşmaktayız. Yine Mezopotamya’da olduğu gibi anıtın üst tarafına yapılmış olmaları aradaki ilişki açısından dikkat çekicidir.

Göbeklitepe sembolizmi arasında, yukarıda değindiğimiz 31 No’lu dikilitaş üzerinde alındaki üçgen şekli ile boğa başının (Res.5 sol taraf) aradan geçen uzun zaman aralığından sonra diğer örneklerle (Res.8) hemen hemen aynı tarihlerde ortaya çıkıyor olmasının, tüm bunların bir rastlantı olamayacağına dair en net örneklerden biri olduğu kanaatindeyiz.

Göbeklitepe geleneğinin bir şekilde binyıllar içinde sızarak aktarıldığına dair önemli bir başka belge de MÖ XIII. yüzyıla ait Susa’da bulunan bir kudurru üzerinde bulunmaktadır (Res. 14). Burada farklı tanrıların sembolleri bir arada görülmektedir. Çalışmamız açısından dikkat çekici olan ise tanrı Şuqamuna’yı temsil eden semboldür⁸². Burada tanrı tıpkı Göbeklitepe örneklerinde olduğu gibi T şeklinde bir dikilitaş olarak tasvir edilmektedir. Bununla birlikte, işin asıl ilgi çekici olan tarafı ise bu T şekli üzerinde yine Göbeklitepe’de bulunan sembollere benzer sembollerin varlığıdır. Göbeklitepe’de dinsel içeriğe sahip bir anıtın aradan geçen uzun zamana karşı yine dinsel bir çerçevede ortaya çıkıyor olması bir rastlantıdan fazlası olmalıdır.

Doğrudan olmasa da dolaylı olarak çalışmadaki soruna dair benzer bir durum Çin’de de bulunmaktadır. Çin yazısının kökeni MÖ. ikinci bine kadar takip edilebilmektedir. Bununla beraber Neolitik Dönem’de Dawenkou,

⁸¹ Seyfzadeh vd. 2019, s. 43.

⁸² J. Black vd., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia An Illustrated Dictionary*, Great Britain 2004, s. 16.

Liangzhu ve Shijiahe yerleşimlerinde ele geçen malzemeler üzerindeki sembollerin geleneksel Çin yazısında devam ettiğine dair iddialar vardır. Sembollerin benzerlikleri oldukça dikkat çekicidir. Aradaki bağlantıya temel sorun ise benzer şekilde aradaki zamansal boşluğu dolduracak malzemenin olmayışıdır. Birçok araştırmacı⁸³ buradaki işaretlerin bir yazı olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedirler. Buna göre Dawenkou, Liangzhu, Shijiahe grafiklerinin biçimleri ve kullanım kalıpları, dünyanın diğer bölgelerindeki erken dönem yazı örnekleri gibi, bu işaretlerin ses veya gramerle uğraşmak zorunda kalmadan basit kayıt görevlerini yerine getirebileceğini göstermektedir. Demattè konuyu bir adım daha ileriye taşıyarak söz konusu sembollerin bir yazı olarak kabul edilip edilmeyeceğinden ziyade geleneksel Çin yazısına götüren bir çizginin başlangıcını oluşturup oluşturmadıklarını tartışmaya açmaktadır⁸⁴.

4.1. Hititler'in Göbeklitepe Bölgesi ile İlişkileri

Aradaki zaman farkı göz önüne alındığında, hipotezimizin söz konusu benzerlikler üzerinden değerlendirilmesi, geçerliliği bağlamında bazı sorunları beraberinde getirecektir. Ancak hipotezimizi desteklediğini düşündüğümüz önemli bir veri yine Hititler Dönemi'nde karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Göbeklitepe'de soyut sembollerin yanında, daha yoğun bir şekilde hayvan sembolizmi bulunmaktadır. Yılan, tilki, boğa, panter ve turna başta olmak üzere birçok farklı türde hayvan dikmeler üzerinde görülmektedir. Bu hayvanlar arasında saydığımız ilk üçü en çok rastlanılan hayvanlardır. Bunlardan boğa ve yılan Göbeklitepe sonrası süreçte de sembolik anlamlarını koruyarak günümüze kadar süregelmiştir. Ancak tilki sembolizmi Göbeklitepe kültürünün ortadan kalkmasıyla beraber çok sık rastlanılan bir hayvan değildir⁸⁵. Göbeklitepe'de en sık karşılaşılan hayvanlardan biri oluşu, dikmeler üzerindeki yalın ifadesi Göbeklitepe insanları için önemini ortaya koymaktadır. Boğa ve yılanın sonraki süreçte de özellikle tanrılarla yakın ilişkileri düşünüldüğünde tilkinin varlığı oldukça garip durmaktadır. Tüm bu verileri Hititler dönemine ait bir anlaşma metniyle beraber düşündüğümüzde hipotezimiz için önemli bir kanıt yakalamış olabiliriz.

Hititler Dönemi'ne ait olan anlaşma metni Hattuşili I dönemine tarihlendirilmektedir. Kral, Tikunani vasalı Tuniya'ya bir Hurri kentine karşı

⁸³ D. N. Keightley, "Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China", Miriam T. Stark (Ed.), *Archaeology of Asia*, 2006, s. 177-201; P. Demattè, "The Origins of Chinese Writing: the Neolithic Evidence", *Cambridge Archaeological Journal*, 20/02 (2010), s. 211 – 228; W. G. Boltz, "Early Chinese writing", *World Archaeology*, 17/3 (2010), s. 420-436,

⁸⁴ Demattè 2010, s. 226

⁸⁵ S. F. Adalı, "Göbeklitepe'deki Hayvanların Eski Anadolu ve Mezopotamya'da Tasvirleri", Dr. Veyssel Ayhan vd. (eds.), *Göbeklitepe ve Semboller*, İstanbul 2022, s. 45 vdd.

yapacağı seferde destek olmasını salık vermektedir⁸⁶. Metinde çalışmamız açısından dikkat çekici olan hayvan metaforlarının kullanılıyor oluşudur. Kral, Tuniya'ya şu şekilde seslenmektedir.

Seferim başladı. Yani Hahhu'nun adamına göre bir erkek olmalısın. Tahıl payını bir köpek gibi ye. Aldığın öküzler senin olacak. Ele geçirdiğin koyun ve keçiler de senin olacak. Ona göre adam ol. Ben bu taraftan, sen o taraftan. Nihriya şehrinde getirdiklerini işittiğim demir ve aslanları şimdi bana gönder. Ve söylediği düşmanca sözleri dinlemeyin. Boğanın boynuzuna bağlı kalın ve aslanın yanında olun ve her zaman düşmanca şeyler yapan tilkinin tarafını tutmayın. Zalpa'ya nasıl davrandıysam ona da öyle davranacağım. Sözleri herhangi bir taraftan dinlemeyin.

Metinden anlaşıldığı üzere kral kendi tarafını boğa ve aslan ile tanımlarken düşmanının tarafını tilki ile sembolize etmektedir. Göbeklitepe'de en sık karşılaşılan hayvanlardan olan bu üç hayvanın bir Hitit metninde birlikte ele alınışı oldukça dikkat çekicidir. Aslan ve boğa mücadelesinin Yakındoğu sanatında oldukça sık kullanılagelen bir ikonografi olması nedeniyle, pek şaşırtıcı olmasa da tilkinin bu metinde yer alması konuyu farklı bir boyuta taşımaktadır. Tilki tasviri Göbeklitepe sonrası çok fazla karşılaşılan bir konu olmayıp, anlatılar ve tasvirler içerisinde oldukça nadir olarak görülmektedir. Kralın düşman tarafını tilki ile sembolize ediyor oluşu, söz konusu metinde saldırılacak kentin konumu Göbeklitepe ile olan hipotezimize destek sağlamaktadır. Zira burada bahsedilen kent Göbeklitepe'nin kuş uçuşu 50 km kuzeyinde yer alan Eski Samsat'tır⁸⁷. Genel olarak Hurriler'in tilki ile özdeşleştirilmesi⁸⁸ ise konunun pekiştirilmesi açısından değerlidir. Hurriler'in egemenlik alanına bakıldığında yaklaşık olarak Göbeklitepe ve çevresinin devletin merkezi ya da merkezine yakın olduğu görülmektedir. Sonraki süreçte nadir görülecek olan Göbeklitepe'deki tilki sembolizminin, aradan geçen uzun zaman sonrası burada müstakil bir devletin tasviri için Hitit metinlerinde kullanılıyor oluşu ortaya koyduğumuz veriler ile uyum göstermekte ve hipotezimizi desteklemektedir.

Göbeklitepe'deki işaretin Luvi hiyeroglif yazısı ile olası bağlantılarına işaret eden bir diğer önemli ayrıntı Luvi hiyerogliflerinin buluntu yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yazı türü MÖ. 1400 – 1200 arasında Büyük Hitit İmparatorluğu Dönemi'nde çivi yazısıyla beraber hem anıtlarda hem de

⁸⁶ B. J. Collins, "Hattuşili I, The Lion King", *Journal of Cuneiform Studies*, 50 (1998), s. 16.

⁸⁷ Hahhu kenti ile ilgili farklı lokalizasyonlar önerilmektedir, ancak genel kabul Samsat olduğu yönündedir. Bkz.: G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Period*, Copenhagen 2011, s. 103 vdd.

⁸⁸ Tilkinin Hurrileri temsil ettiği ile ilgili Hitit metinleri arasında başka bir atıf daha bulunmaktadır. Hantili dönemindeki bir Hurri tehdidine karşı Telepinu Ferman'ında Hurriler yine tilki ile ilişkilendirilmektedir. Bkz.: Collins 2017, s. 17.

mühürlerde kullanılmıştır. Ancak çok dikkat çekici bir şekilde hiyeroglif yazısının yoğun olarak kullanıldığı ikinci bölge MÖ X. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar olan zaman diliminde Kuzey Suriye'dir ve burada kitabeler üzerinde görülmektedir⁸⁹. Göbeklitepe'nin Kuzey Suriye kültürel teritoryumu içerisinde değerlendiriliyor oluşunu Schmidt'in anıtları yorumlarken referans olarak gösterdiği Kuzey Suriye yerleşimlerinde⁹⁰ görmek mümkündür.

Göbeklitepe ile Luvi hiyeroglifi arasında kurulan bağlantıya benzer bir açıklamanın Göbeklitepe'nin hafiri Schmidt tarafından başka bir konu ile ilgili ifade ediliyor oluşu da hoş bir tesadüf olarak karşımıza çıkmaktadır. Schmidt 1 No'lu dikilitaş üzerindeki yılanlar tarafından oluşturulan ağ benzeri örgü ve bunun hemen altında yer alan bir koç tasvirini şu şekilde açıklamaktadır:

“Eski Doğu mitolojileri, binyıllar arasındaki uçurumu geçebilmek için bazen neredeyse bir atlama tahtası işlevi görür. Yine aynı şekilde yorumların baştan çıkarıcı bir başka başlangıç noktasını ritüeller meydana getirir. Ritüel uygulamalar başlangıcından itibaren, aradan geçen uzun zaman nedeniyle, hiç de az olmayan garip ayrıntıları nedeniyle, çoğu zaman daha ortaya çıkışlarından sonra bile pek fazla anlaşılmamıştır. Dikilitaş 1'deki yılan ağı ve koç kabartmaları belki de bize, MÖ 2. bindeki Hitit yazılı kaynaklarıyla aktarılagelmiş benzer bir ritüeli resmetmiş olabilir. Bizler, Hititlerin bu ritüelin (dinsel törenin) kökeninin nereye dayandığını bilip bilmediklerini açıklayacak durumda değiliz. Burada söz konusu olan her şeyin suçlusu motifidir: Kötü güçler ritüelde bir tekeye yüklenir ve hayvan tören sonunda çöle salınarak kaderiyle baş başa bırakılır. Kötü güçler böylece toplumdan uzaklaştırılmış olur. Günümüze kadar devam etmiş olan bu her şeyin suçlusunun ortaya çıkışı ve işlevi, bu davranış tarzında açıkça ortaya çıkmaktadır”⁹¹.

Sonuç ve Değerlendirme

Yazının icadına daha binyılların olduğu bir dönemde ortaya çıkan bu sembollerin Göbeklitepe insanı için ne ifade ettiğini belki hiçbir zaman tam olarak kavrayamayacağız. Keza yazının ortaya çıkmış olduğu dönemde dahi, bir sembolün anlamını tam olarak ortaya koyabilmek mümkün değildir.

⁸⁹ Goedegebuure 2017, s. 5.

⁹⁰ Schmidt, Göbeklitepe'yi Yukarı Mezopotamya içerisinde tanıtmaktadır. Ona göre Yukarı Mezopotamya kavramı Türkiye'nin güneydoğusunda, güneydeki Türkiye sınırına kadar uzanan Fırat ve Dicle arasındaki dağlık bölgeyi ifade etmektedir. Arazi buradan sonra Orta Mezopotamya Ovası'na bağlanmaktadır. Böylelikle Yukarı Mezopotamya sınırı doğu da Zağroslara, batı da ise Maraş vadi kesintisine uzanarak, bir taraftan Kilikia ile Levant (Doğu Akdeniz kıyısı) diğer tarafları ise doğuya doğru, her dönemde kesin olarak bir kültür ve iklim değişim noktası olarak kendini göstermektedir. Schmidt 2007, s. 51. Burada Schmidt'in tanımladığı alanın hemen hemen Geç Hitit yerleşim alanı ve dolayısıyla Hitit hiyerogliflerinin bulunduğu coğrafyayı kapsıyor oluşu, Göbeklitepe ile Hitit hiyeroglifi arasında kurmaya çalışığımız bağlantının bir tesadüf ile açıklanamayacağını onaylamaktadır.

⁹¹ Schmidt 2007, s. 118 vd.

Bununla birlikte, araştırmacılar tarafından ortaya konulacak olan metodolojik yaklaşımlar ile Göbekli-tepe sembolizmi üzerindeki sis perdesinin kısmen dağılacağı kanaatindeyiz.

Göbekli-tepe'nin dinsel muhtevası burada kullanılan sembollerin de bu konu ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Konu edindiğimiz semboller ile Hititler çağı arasındaki yaklaşık yedi bin yıllık zaman dilimi elbette ki büyük bir muammadır. Tüm bu uzun zaman dilimi boyunca aradaki boşluğu dolduracak örneklerin eksikliği, çalışmamız açısından bir handikap oluşturmaktadır. Ancak amacımız konuya farklı bir bakış açısı kazandırarak sonraki araştırmacılar için bir ipucu verebilmektir.

Çalışmada rneklerle ele aldığımız veriler bir bütün şeklinde rntsel olarak değerlendirildiğinde, önce Göbekli-tepe'de uzun bir zaman dilimi sonrasında ise çevresindeki bölgede bin yıllar sonra ortaya çıkan benzer semboller, arada bir korelasyonun varlığına dair çok güçlü kanıtlar olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

S. F. Adalı, "Göbekli-tepe'deki Hayvanların Eski Anadolu ve Mezopotamya'da Tasvirleri", Dr. Veysel Ayhan vd. (eds.), *Göbekli-tepe ve Semboller*, İstanbul 2022, s. 43-74.

G. Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Period*. Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2011.

D. S. Bessera, "The Earliest Precursor of Writing", *Scientific American*, 238/6 (1978), s. 50-59.

P. F. Biehl, "Symbolic Communication Systems: Symbols on Anthropomorphic Figurines of the Neolithic And Chalcolithic from South-Eastern Europe", *Journal of European Archaeology*, 4 (1996), s. 153-176.

J. Black vd., *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia An Illustrated Dictionary*, Great Britain 2004.

W. G. Boltz, "Early Chinese writing", *World Archaeology*, 17/3 (2010), s. 420-436.

M. Budja, "Seals Contracts and Tokens in the Balkans Early Neolithic Where in the Puzzle", *Documenta Praehistorica*, 30 (2003), s. 115 – 130.

J. Campbell, *Tanrının Maskeleri III Batı Mitolojisi*, ev. Kudret Emirođlu, Ankara 2003.

J. Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, trans. Trevor Watkins, Cambridge 2002.

A. Collins, *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2017.

B. J. Collins, "Hattuşili I, The Lion King", *Journal of Cuneiform Studies*, 50 (1998), s. 15-20.

J. Cooper, "Babylonian Beginnings The Origin of the Cuneiform Writing System in Comparative Perspective", S.D. Houston (ed.), *The First Writing Script Invention as History and Process*, Cambridge 2004, s. 71-99.

P. Demattè, "The Origins of Chinese Writing: the Neolithic Evidence", *Cambridge Archaeological Journal*, 20/02 (2010), s. 211 – 228.

J. Droogan, *Religion Material Culture and Archaeology*, London 2012.

M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul 2003.

J. Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul 2000.

J. J. Glassner, *The Invention of Cuneiform Writing in Sumer*, London 2003.

P. Goedegebuure, "Hittite Anatolia Cornucopia of Cultures in Contact", *News & Notes Member Magazine*, 234 (2017), s. 4-9.

M. Gross, "The evolution of writing", *Current Biology*, 22/4 (2012), s. 981-984.

R. Hachmann, "Die Befestigungen des akaramischen Jericho", *Baghdader Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 25 (1994), s. 19-74.

S. Hırçın, *Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişmesi Çözümü*, İstanbul 2000.

I. Hodder, "The Role of Religion in the Neolithic of the Middle East and Anatolia with Particular Reference to Çatalhöyük", *Paléorient*, 37 (2011), s. 111-122.

D. N. Keightley, "Marks and Labels: Early Writing in Neolithic and Shang China", Miriam T. Stark (Ed.), *Archaeology of Asia*, 2006, s. 177-201

E. Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, Paris 1960.

C. Lichter, "Neolithic Stamps and the Neolithization Process A Fresh Look at an Old Issue", Krauß, Raiko (Ed.), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*, Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009, İstanbul 2011, s. 35-44.

L. L. Lloyd, D. R. Fullar, The role of iconicity in augmentative and alternative communication symbol learning" W. I. Fraser (eds), *Key Issues in Mental Retardation Research*, London 1990, s. 295-306.

A. Lorenzis vd., "New Possible Astronomic Alignments at the Megalithic Site of Göbekli Tepe, Turkey", *Archaeological Discovery*, 3/1 (2015), s. 40-50.

G. Magli, "Sirius and the Project of the Megalithic Enclosures at Gobekli Tepe", *Nexus Network Journal*, 18/2 (2013), s. 337-346.

H. B. Schatz, "The God Table: A New Origins Theory of Religion and Civilization", *Archaeological Discovery*, 10 (2022), s. 215-261.

K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: En Eski Tapınağı Yapımlar*, çev. Rüstem Aslan, İstanbul 2007.

K. Schmidt, "Adler und Schlange: „Großbilder“ des Göbekli Tepe und ihre Rezeption Der Anschnitt", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2013, s. 145-152.

K. Schmidt vd., "Like a Carpet of Snakes – Towards an Iconography of the PPN in Upper Mesopotamia", Bill Finlayson and Cheryl Makarewicz (ed.), *Settlement, Survey, and Stone Essays on Near Eastern Prehistory in Honour of Gary Rollefson*, Berlin 2014, s. 73-79.

R. Schoch, *Forgotten Civilization: The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, Rochester 2012.

W. Senner, *The Origin of Writing*, Nebraska 1991.

M. Seyfzadehh vd., "World's First Known Written Word at Göbekli Tepe on T-Shaped Pillar 18 Means God", *Archaeological Discovery*, 7/2 (2019), s. 31-53.

A. Stauder, "The Earliest Egyptian Writing", C.Woods (ed.), *Visible Language Invention of Writing in the Ancient Middle East and Beyond*, Chicago 2010, s. 137-147.

M. B. Sweatman vd., Decoding Göbeklitepe with Archaeoastronomy: What does the Fox say? *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 17/1 (2017), s. 233-250.

R. Takaki vd., "Analysis of Spiral Curves in Traditional Cultures", *Forma*, 22 (2007), s. 133-139.

B. Toprak, *Din arkeolojisinin imkânı ve Göbeklitepe*, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2019.

Ö. Uzunel, *Düalist Pagan Sembolizmi Işığında Mithra ve Mithraizm*, Ankara 2021.

D. S. Whitley, "Cognition, emotion and belief: first steps in an archaeology of religion", K. Hays-Gilpin & D.S. Whitley (eds.), *Belief in the Past Theoretical Approaches to the Archaeology of Religion*, California 2008, s. 85-103.

W. Waal, "Writing in Anatolia: The Origins of the Anatolian Hieroglyphs and the Introductions of the Cuneiform Script", *Altorientalische Forschungen*, 39 (2013), s. 287-315.

J. Yakar, "The language of symbols in prehistoric Anatolia", *Documenta Praehistorica*, 32 (2005), s. 111 – 121.

J. Yakar, "Symbols and Abstract Motifs in Neolithic Art More than just Fanciful Aesthetic Designs?", *Anatolian Metal VI*, Bochum 2016, s. 165-178.

Resimler

207 1. « MONTAGNE. » 2. *wa*.

Ligature de DIEU (n° 360) et d'une montagne.

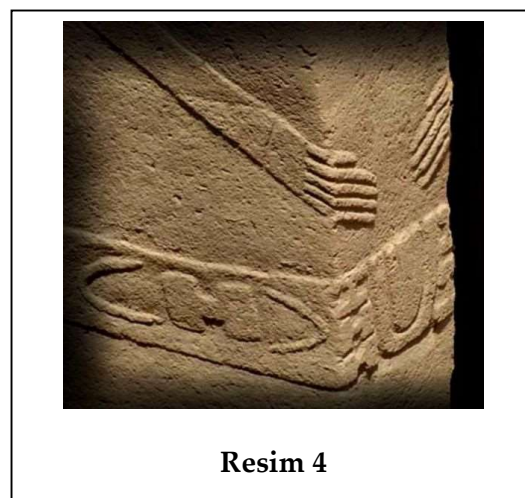
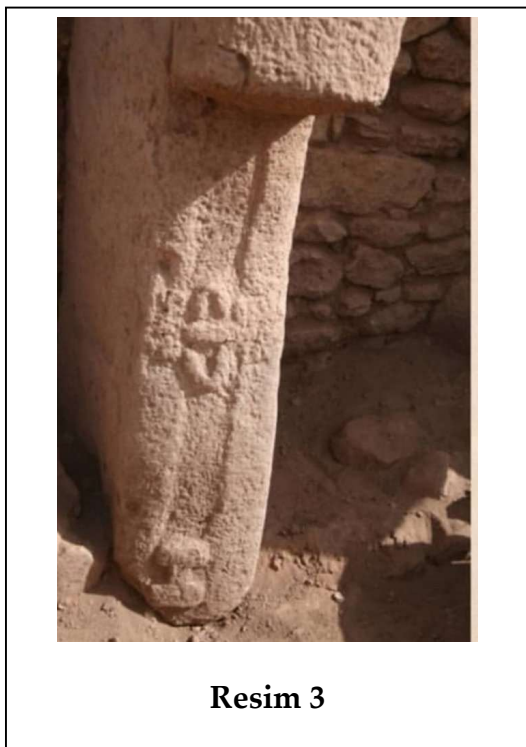
Variantes :

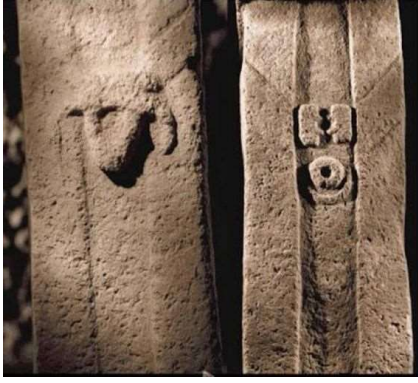
Resim 1

360 « DIEU. »

Variantes :

Resim 2

Resim 5

	an	yıldız	An - Gökyüzü, Gökyüzü tanrısı Dingir - Tanrı Tanrı determinatifi
--	----	--------	---

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

184

SBo II 220 : symbole divin ou ornement; cf. Güterbock, SBo II (1942) 28, 35.

185

Cekke, rev. 12 : 185-*hu-sa-i*, lect. et sens inconnus.

407

Demi-ovale.
Marque d'id. sous les n° 105, 269, 331, 379, etc. — Ainsi Meriggi, ZA 39 (1929) 173.

Resim 10

196 1. « FOUFRE. » 2. *ha.*

Foudre à trois branches.

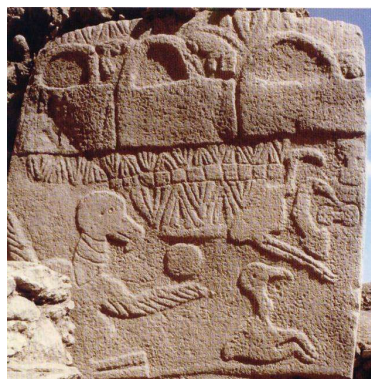
Variantes :

390 « SEIGNEUR. »

Trois barres verticales liées ou non à la base.

Variantes :

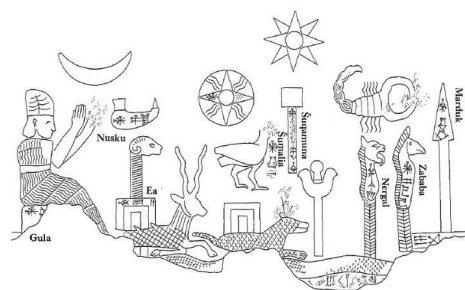
Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14